

Mit kezdünk egy interjúval?

**Abaújszántó zsidó társadalma
visszaemlékezések nyomán**

VIE-539

Tartalomjegyzék

Bevezető	1
1. Az oral history	2
1.1. Az interjú	4
1.2. Miben tér el egy Holokauszt interjú az „átlagostól”?.....	5
1.3. Oral history és a zsidóság.....	9
2. Abaújszántó	11
2.1. Abaújszántó zsidósága.....	12
2.2. A vidéki zsidóság deportálása	17
3. Interjúk	19
3.1. Interjú Nagy Istvánné, Pásztor Zsuzsannával	19
3.2. Interjú Rosenberg Imrével	30
3.3. Összefoglalás.....	38
4. Zárszó	39
Felhasznált irodalom	40
Képjegyzék.....	43
Melléklet 1.....	44
Melléklet 2.....	49
Melléklet 3.....	66
Melléklet 4.....	67

Bevezető

Mit kezdjünk egy félkész interjúval, számtalan családi fényképpel és egy magyarországi város csak részben feldolgozott társadalomtörténetével?

Dolgozatom kiindulópontját ezen kérdések képezték, majd nem nyugvó kíváncsiságom arra ösztönzött, hogy írott történelmi források, személyes történetek és helytörténeti leírások segítségével utánajárjak Abaújszántó két világháború közötti társadalmi felépítésének. Az inspirációként szolgáló interjú nagymamám testvérétől, Nagy Istvánné, szül. Pásztor Zsuzsannától származik.

A tanulmányban arra keresem a választ, hogyan lehet összekapcsolni a különböző jellegű forrásokból nyerhető történeti információkat, s miként juthatunk érvényes történeti ismeretekhez az oral history, a fotók és a történeti szakirodalom felhasználása révén. Munkám részben idegen nyelvű forrásbázisra támaszkodik, a dolgozat megírásához nemcsak Abaújszántó és az ott élő zsidók történetére, de a régió gazdságtörténetére, főleg a borkereskedelemre vonatkozó műveket is felhasználtam. Mindvégig törekedtem a különböző források összevetéséből adódó lehetőségeket kihasználni, s az interjúk bemutatásán túl annak módszertanáról is áttekintés adni.

Dolgozatom első része a személyes történelem és az oral history jelentőségét szemlélteti példák alapján. A fejezet az oral history definiálásával és bemutatásával kezdődik, majd az interjúkészítés módszertanát részletezi, különös tekintettel a Holokauszt interjú készítésére. Az első fejezet végén említésre kerülnek a mai magyarországi és külföldi oral history kutatással foglalkozó intézmények, melyek nagy hangsúlyt fektetnek a zsidóság élettörténetének feltérképezésére.

A második rész Abaújszántó rövid bemutatásával kezdődik, majd részletezi a helyi zsidóság történetét. Ezután áttekintést ad a város két világháború közötti társadalmi képéről, megint csak nagy hangsúlyt fektetve a zsidóságra. A második rész végén a vidéki zsidóság elhurcolásának körülményeit ismertetem.

Dolgozatom záró, azaz harmadik része az interjúkkal foglalkozik. Először Nagy Istvánné, majd Rosenberg Imre történetei következnek, megjegyzésekkel és egy rövid összegzéssel ellátva. Az első interjú személyes munkám, a második a *Centropa Alapítványtól* származik.

1. Az oral history

Mennyire hihetők és mennyiben alkalmasak a személyes dokumentumok a valóság megragadására? Ezzel a kérdéssel kezdődik Gyáni Gábor tanulmánya, mely részletesen foglalkozik a személyes történelem értelmezésével (Gyáni 2000:128-144). Számos tudományos írás született már a személyes történelemről, és általánosságban kijelenthető, hogy önálló forrásként nem, ellenben a hagyományos források kiegészítéseként kitűnően használható egy-egy társadalmi, történelmi jelenség mélyebb feltérképezésére.

Az oral history alapvető nehézsége, hogy az emlékezésen alapul, így mindenképpen számolni kell olyan problémákkal, mint a felejtés, a személyes érintettség befolyásoló hatása, az észlelés szubjektivitása vagy, hogy az oral history alanya elbeszélésében valószínűleg igyekszik megfelelni az aktuális kor elvárásainak. Így megállapítható, hogy „a fontos történelmi események tanúinak elbeszéléseiből tehát értékes történelmi információkat nyerhetünk: néha magáról az eseményről, de mindenekelőtt arról, hogy a megkérdezettek hogyan élték meg a szóban forgó eseményt, mi volt számukra a történelmi esemény. (...) Beszámolóikból végül is az igazságot nem ismerjük meg, de saját igazságaikat igen.” (Kovács 1992:94)

Ebből a megállapításból következik, hogy az oral history mindenképpen a szubjektív források közé tartozik, azaz egyedi élményt közvetít, de „nem pusztán egyetlen individuum életének partikuláris eseményeiről ad számot” (Gyáni 2000:138), hanem a megélt történelem vetületén keresztül történelmi kort, eseményt vagy akár társadalmat is bemutat.

Az oral historyval foglalkozó kutatások általában két, a személyes narráció szempontjából elengedhetetlen tényezőt szoktak megnevezni. Ezek az interjúalany személye és az interjú témája.¹ A résztvevők közül azonban a narrátor szerepén túl az interjúer közreműködése is nagymértékben befolyásolja a végeredményt. Gyarmati Gyöngyi *Az oral history kézikönyve* című mű összegzésében írja (2005:197): „így – a történelmi források között egyedülálló módon [az oral history esetében] – az eredmény interaktív folyamatból születik, ami egyszerre jelenthet előnyt és hátrányt. Az élettörténelmi interjú során olyan emléktárhely jön létre, amelyet a történész is aktívan alakít. Az emlékezés nem magától indul el, hanem válaszként a történész kérdéseire, s a továbbiakban is a kérdező és a közlő diskurzusa szab neki kisebb-nagyobb mértékben határt és

¹ A szempontokról bővebben Horváth Sándor *Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakemberi történelem* című írásában lehet olvasni.

irányt. Ketten teremtik tehát az elbeszélést, de a történeti diskurzus ellenőrzése mindvégig a történész kezében van. Ő válogatja ki az embereket, akiket meghallgat, ő formálja a tanúvallomásokat kérdéseivel és a válaszokra adott reakcióival. Ő adja meg az anyag végső, publikált formáját, összefüggéseit és értelmezését. Nem csupán felfedi a forrásokat, hanem részben teremti is azokat.”

Visszatérve az oral history témakörére, Horváth Sándor a Nemzetközi Oral History Társaság 2010-es konferenciájának alapján többek között a következő központi területeket említi (Horváth 2011:32): az erőszak és a totalitárius rendszerek története, háború és trauma, száműzetés és migráció, a politikai részvétel tapasztalata, a tömegmédia, vallások, kultúrák, zene, szóbeli hagyományok, a munkások világának tapasztalatai, emlékezet, társadalmi nemek (gender) identitásai és tapasztalatai.

A felhasználási területeket vizsgálva is széles spektrumhoz jutunk. Eltekintve a már előbb említett forrás jellegétől, az oral history interjúkat sokrétűen be lehet építeni az oktatásba is. Sági Norberta és Rigó Róbert *Az oral history lehetőségei az oktatásban* című cikkükben példákkal is szolgálnak általános iskola különböző évfolyamai számára (családfakutatás 3-4. osztályban, az iskoláztatás történeti változásainak vizsgálata az 5-6. osztályosok körében, családfakutatás és életútinterjú a 7-8. osztályosok körében). Összességében úgy gondolják a szerzők, hogy „a jelenlegi történelemoktatás tananyag- és tankönyvcentrikus tanítása mellett szükség lenne a személyes és lokális múltmegismerésre is, és nagyobb hangsúlyt kellene fektetni azokra a területekre, amit az országos és helyi tantervek megengednének. Ebben a munkában jelentős módszertani segítséget nyújthat az elbeszélte történelem gyűjtése és elemzése. A gyermekek, fiatalok saját „kutatómunkájuk” segítségével gyűjthetnek információkat és érthetik meg alaposabban az elmúlt idők jellegzetességeit és azt, hogy mindannyian a történelem, a múlt részesei vagyunk és ők is azok lesznek.”

Az oral history rövid bemutatásának a végén meg kell jegyeznem, hogy a személyes történelem csak pár éve van jelen ilyen intenzíven a „populáris” kultúrában. A kutatásokon túl egyre több könyvtár, archívum, múzeum rendelkezik oral history gyűjteménnyel, s egyre több alapítvány, egyesület foglalkozik az oral history kutatások, életinterjúk, személyes történetek olvasóbarát prezentálásával.

1.1. Az interjú

Az oral history rövid bemutatása után következzen néhány szó az interjú módszertanáról. Interjút azért készítünk, hogy „egy bizonyos kérdésben megtudjunk valamit, még hozzá közvetlenül a kutatott személytől, továbbá hogy a kívánt információhoz a hétköznapi beszédmódhoz legközelebb álló módon jussunk hozzá.” (Héra-Ligeti 2005:142) Kvalitatív és kvantitatív módszerként is használhatjuk, attól függően, hogy milyen típusú információra szeretnénk szert tenni. Készíthetünk spontán interjút, strukturált interjút vagy akár kevert interjút is, például életútinterjút vagy mélyinterjút. Mivel dolgozatomban az utóbbi két műfaj jelenik meg, a teljesség igénye nélkül a következőkben csak ezeket részletezem.

A mélyinterjú olyan beszélgetés, mely egy bizonyos témakörben olyan információk megszerzésére törekszik, melyek a személyiség tudat alatti rétegeiből származnak. A mélyinterjú készítésénél nagyon fontos szerepet játszik az interjúer, mert egyfajta kommunikációs cserekapcsolatot kell létrehoznia az interjúalannal, úgy, hogy a kutatás tárgya e személyes dialógus miatt ne kerüljön a háttérbe (Héra-Ligeti 2005:148).

Az életútinterjú strukturált és mélyinterjúból áll össze, s célja az interjúalany világának, életének feltérképezése. Mindenképpen meg kell említeni, hogy egy sikeres interjú mentálhigiénés feladatot is ellát, mivel az interjúalany az események elmesélésekor „kibeszéli” magából fájdalmát, az interjúert pedig elvezeti egy „szélesebb csoport (egykori uradalmi cselédek, holokausztáldozatok utódai, magánvállalkozók stb.) helyzetének, tetteinek, félelmeinek megértéséhez.” (Héra-Ligeti 2005:147)

Az interjú elején ki kell alakítani egy kellemes környezetet a beszélgetéshez. Az elsők között kell tisztázni a kutatás tárgyát, mert így az interjúalany az ismert terepen bizalommal fog mesélni. Az interjú sikerességében fontos szerepet játszanak az olyan körülménynek, mint a hangrögzítő, a helyszín és az időpont kiválasztása, vagy egy nem várt esemény az interjú közben. Kulcsszerepet azonban a kérdések játszanak. Milyenek legyenek a kérdések? Héra Gábor és Ligeti György (2005:158-162) tíz szempontot ad meg a jó kérdés megfogalmazásához:

1. Kerüljük az eldöntendő kérdéseket!
2. Igyekezzünk semlegesek maradni!
3. Segítségül tegyünk fel fiktív helyzetet vázoló kérdéseket!
4. Egyszerre csak egy kérdés tegyünk fel!
5. Ne oktassunk ki, ne veszekedjünk!

6. Ne erőltessük a válaszadást!
7. Legyünk felkészültek a témában!
8. Tegyük fel (ha szükséges) tisztázó kérdéseket!
9. Szabjuk kérdéseinket az interjúalanyhoz!
10. Tegyük életszerűvé, elképzelhetővé a helyzetet, amelyről kérdezzük!

Fontos kiemelni, hogy az interjú nem a hangrögzítő kikapcsolásával ér véget. Úgy, ahogy az elején be kell melegíteni, a végén le kell vezetni a beszélgetést. Természetesen lehet öncélú is az interjúkészítés, de általában a feldolgozás és elemzés útján jutunk el teljes mértékben az interjú által nyújtott információkhoz.

Egy életinterjú sokszor többet mond egy történelmi eseményről, mint egy statisztikai felmérés. Ellenben ahogy Héra-Ligeti (2005:292) is látja: „Az interjúról nem szabad úgy gondolkodnunk, mint egyetlen lineáris elbeszélésről. Az interjúk egyetlen szöveghálót alkotnak, amelynek elemei között – akár egy interjún belül, akár interjúk között – kapcsolatok állnak fenn. A szövegrészek és a megfigyelések együttesen alkotják azt az információhálót, amelynek nyomán elemezhetővé válik egy jelenség.”

Jól megfigyelhető, hogy mind a történészek, mind a szociológusok egyetértenek abban, hogy egy interjú nem szolgál megbízható információkkal önálló forrásként, ezért mindenképpen vagy hivatalos írott történelmi forrásokkal, vagy egyéb oral history forrásokkal (a szociológus páros több interjút ajánl) együtt kell elemezni őket.

1.2. Miben tér el egy Holokauszt interjú az „átlagostól”?

Annak ellenére, hogy a címben egyből a különbségekre utalok, a Holokauszt témában készült interjú fő pontjaiban természetesen megegyezik egy „átlagos” interjúval. Miben térnek akkor mégis el egymástól? A kérdés megválaszolásához három útmutatót vettem segítségül, melyek a gyakorlati életből származnak, és oral history interjúk készítéséhez nyújtanak segítséget.

Az első forrásom a *Zachor Alapítványtól* származik, mely összeállított egy módszertani vázlatot² oral history interjúk készítéséhez. A vázalt célcsoportja oktatók és diákok. Tartalmaz

² A dokumentum megtalálható a 1. mellékletben: *Módszertani vázlat Oral History interjúk készítéséhez OKTATÓKNAK, DIÁKOKNAK KÖZÖS HASZNÁLATRA Zachor Alapítvány megbízásából készítette: Gyárfás Katalin.*

egy általános ismertetőt, majd a kérdés címszó alatt leszűkíti a témákat ezekre a pontokra:

1. személyes adatokra vonatkozó kérdések (név, születési adatok)

2. szülők neve és származási helye, foglalkozása

3. gyermekkor

Hol? (település, épület, lakás, környék)

Kik laktak ott?

Nagyszülők? Mikortól él ott a család? [...]

4. ifjúság

Továbbtanulás (milyen iskolákban?)

Barátok, barátnők, társaságok

Kötődés a zsidó közösséghez [...]

5. felnőttkor

Tanulás befejezése, végzettség, foglalkozás

Munka kezdete (milyen munkahelyen?)

Barátságok, szerelmek ...]

6. jelen

Család

Tevékenységek - hétköznapiak, különleges események, ünnepek

Baráti kapcsolatok [...]

Ezek után nagy hangsúly kerül a fotókra, mivel az Alapítvány célja az interjúkkal egy a diákok számára is érhető és érdekes, akár később könyvként is publikálható³, ismeretterjesztő-oktatási céllal felhasználható interjú készítése. Részlet a vázlatból:

c, beszélgetés a fotókról, dokumentumokról

▪ *ez is az interjú része, csak most a fotók, dokumentumok alapján indul a beszélgetés, kérdés*

(ugyanúgy kell kérdezni és odafigyelni, mint az előbb)

▪ minden **fotónál** fontos meg tudni
- kik vannak a képen?

³ A Zachor Alapítvány a Társadalmi Emlékezetért több könyvet publikált már személyes történetek alapján magyar-angol nyelven, a teljesség igénye nélkül néhány cím: Kutas Péter: *Amikor vért könnyeztek a fellegek. When clouds wept blood* (Zachor Foundation, 2009); Kiss László: *Auschwitzi napló. Auschwitz Diary* (Zachor Foundation, 2009).

- hol és mikor készült a fotó?
- ki készítette a fotót?
- kik őrizték a fotót mostanáig?

▪ minden **dokumentumnál** fontos megtudni

- milyen célból készült?
- hol és mikor?
- kinek készült?
- kik őrizték meg mostanáig?

A második forrásom a Centropa Magyarország Zsidó Családtörténeti Non Profit Kft-től származik (<http://www.centropa.hu/?nID=16> 2012). Angol nyelven készült kézikönyvükben⁴ többször is felhívják a figyelmet arra, hogy az interjúk középpontjában a zsidó életmód áll, és nem a Holokauszt borzalmainak bemutatása, akkor is, ha ez sokszor elkerülhetetlen téma az interjúalanyok életében. Idézve a borítón megjelent mondatot: “you are the fourth group who has come to our community to interview us. but you are the first to ask how we lived, not just how we died.”

Másik fontos szempont a Centropa interjúknál, hogy olyan interjúalanyokat válasszanak, akik lehetőleg az 1930-as években születtek, azaz be tudnak számolni a II. világháború előtti, a háborús és a háború utáni életmódjukról. A témakörökön és a kérdéspéldákon túl itt is fontos szerepet játszanak a dokumentumok, fényképek, melyek mindegyike külön történetet hordoz magában, így bővítve az életinterjúk teljességét. Több bekezdést szentelnek ezen felül a formai követelményeknek is. Ezek azért fontosak, mert az anyag online használatra készül, azaz széles olvasóközönség a célcsoportja. Többek között megszabják a szöveg hosszúságát, a bevezető tartalmát, a jegyzetek szerkesztését, megadják a nyelvi követelményeket (például az angol nyelvű interjúknál kötelező a brit angol helyesírás), a képek-dokumentumok kezelését (kiemelten fontos a jó minőségű scannelés) és a megfogalmazást is:

To maintain the ‘flavor’ of your respondent’s speech, if the interviewee uses foreign words (Yiddish, Hebrew, Turkish, Ladino etc.), please leave them in the text and give a translation in [] parentheses. Since a person telling a story will often jump from topic to topic and year to year, your transcription will probably need to be rearranged in chronological order to get the biography right. Be sure to rearrange the story where

⁴ Centropa: witness to a jewish century. photographs and life histories from central and eastern Europe. interviewer’s workbook. Edition 2.0.

necessary so that it is chronological and logical and has a good flow.

Mindezek mellett felkészíti a kézikönyv az interjúért arra az esetre is, ha az interjúalany által előadott történet, esemény nem felel meg a hivatalos írott történelmi adatoknak.

When your interviewee says something that you know cannot be correct, you can leave the comment in the biography but please put an Editor's note in which you correct the mistake. For example many interviewees say that they knew about the Nazi concentration camps already in 1938-1939. This is highly unlikely so you need to state in the Editor's note that although today, knowing the story of the Holocaust, they think they were aware of the camps already at that time but we know from historical research that news about the camps came out later and even then it was the Jewish leadership, rather than ordinary Jews, who had some knowledge of their existence.

A harmadik és egyben utolsó forrás, melyet a Holokauszt interjú módszertanához felhasználtam a *Soá Túlélői Vizuális Történelmi Alapítványt (Survivors of the Shoah Visual History Foundation)* honlapjáról származik⁵ (<http://dornsife.usc.edu/vhi/hungarian/> 2012). A kézikönyv érdekessége, hogy nem egy „egyszerű” hangrögzítővel felvett interjúhoz nyújt támaszt, hanem a videointerjúk sajátosságára hívja fel a figyelmet.

Külön bekezdés szól az interjúer szerepéről, mivel neki a videofelvétel körülményei miatt muszáj bizonyos extra szabályokat betartania. Többek között el kell kerülnie a nonverbális kommunikációs eszközöket (mivel az interjúer nem látszódik a felvételen, így ezek teljesen feleslegesek) és lehetőleg ritkán szabad megszakítania, vagy kommentelnie a párbeszédet. Mindezek mellett számos technikai rendelkezés fűződik a videokamera helyes használatához.

Összefoglalva a forrásokat, mind a három útmutatóban nagy szerep jut a vizuális kiegészítőknek és a formai követelményeknek. A kézikönyvek segítséget adnak a helyes kérdésfeltevéshez és az interjúalanyok „kezeléséhez” is. Utóbbi azért fontos, mert a Holokauszt interjúknak általában olyan idősebb emberekből áll a fókuszcsoportja, akik nagy érzelmi megrázkódtatáson mentek át, és sok esetben először beszélnek az elszenvedett eseményekről. Ezen túl a témák súlya miatt felmerülő érzelmi megpróbáltatások az interjúért is próbára teszik.⁶

⁵ A kézikönyv megtalálható a 2. mellékletben: *USC Shoah Foundation Institute. University of Southern California Interviewer Guidelines, 2007.*

⁶ „Furthermore, if the interviewee becomes very emotional, the interviewer should remain seated and continue to listen, even if there is a long pause and silence. The interviewee should continue to use nonverbal communication and refrain from the urge to use verbal cues to comfort the interviewee, such as 'It's okay' or 'I understand'. The interview can be stopped only if the interviewee insists; the interviewer should not suggest it. There may be moments in the interview when the interviewee's experiences will make the interviewer uncomfortable and may

1.3. Oral history és a zsidóság

A következő néhány sorban három olyan intézményt mutatok be, melyek az oral history módszertanát használják fel a zsidó életmód bemutatására, zsidó sorsok felelevenítésére.

A *Zachor Alapítvány a Társadalmi Emlékezetért* egy civil oktatási szervezet, melynek a módszertani vázlatát már az előbbieken bemutattam. Az alapítvány célcsoportja oktatók és diákok, kiemelt témái az olyan társadalmi jelenségeket, mint a rasszizmus, antiszemitizmus, előítéletesség, tolerancia-oktatás és az emberi jogok oktatása. Személyes történetekre építve nyújt segítséget a Holokauszt és más genocídiumok bemutatásához, társadalmi traumák feldolgozásához. Irányelve, hogy hangsúlyozott helyet kapjon a személyes megközelítés az oktatásban, s ehhez megfelelő módszertani vázlatokat, tananyagokat, oktatási segédanyagokat is készít. Személyes emlékeket: interjúkat, visszaemlékezéseket, írott memoárokat, fotókat és dokumentumokat rögzítenek és dokumentálnak, módszertani vázlatot készítenek hozzá, majd hozzáférhetővé teszik weboldalukon és nyomtatott formában⁷. Oktatási anyagaik interdiszciplinárisak, a történelemórákon kívül más tantárgyakba (többek között irodalom, társadalomismeret, etika, állampolgári ismeretek, vallás, angol nyelv, osztályfőnöki óra) is jól integrálhatók. A nyomtatott és elektronikus kiadványok mellett tanártovábbképzéseket, workshopokat és konferenciákat szerveznek.

„Nem adhatjuk át emlékeinket sem a felejtésnek, sem magunkat a folytonos, kényszerű és fájdalmas emlékezésnek; a kiszolgáltatottságnak, hogy emlékeink újból és újból ránk törhetnek és meggyötörhetnek. Ám nem is menekülhetünk szüntelenül emlékeink elől. Nem lehetünk egy életen át kiszolgáltatottak a múltnak, hanem uraivá kell válnunk az emlékezetnek.” írja Szántó T. Gábor az alapítvány honlapján. (<http://emlekezem.hu> 2012)

A második magyarországi szervezet a *Centropa Magyarország Zsidó Családtörténeti Non Profit Kft.*, mely egy az Amerikai Egyesült Államokban és Ausztriában bejegyzett non-profit szervezet részeként működik. Az ő honlapjukról származik a később bemutatásra kerülő

be extremely difficult to hear. In such situations, the interviewer's natural reaction to the story is acceptable, as long as it is not distracting to the interviewee. It is important for the interviewer to be conscious of his/her own emotions and to focus on the interviewee and the flow of the interview.” (USC Shoah Foundation Institute. *University of Southern California Interviewer Guidelines 2007*)

⁷ Programjaik és anyagaik nagy része kétnyelvű (magyar és angol) weboldalunkon hozzáférhető, a nyomtatott kiadványok is két nyelven szerkesztettek.

Rosenberg Imrével készült interjú. Az alapítvány a huszadik századi kelet-európai zsidóság életének állít emléket. A *Zsidó élettörténetek a huszadik században* című projekt keretében tizenöt országban készítettek életútinterjúkat és gyűjtöttek képanyagot csaknem tíz éven keresztül. „A fotók kulcsjelentőségűek a projektben, mert nemcsak dokumentatív értékük van, hanem gyakran segítik az emlékek előhívását is. A fényképekhez fűzött magyarázatok, a magyarázatokból kibomló történetek jól kiegészítik a vizuális emléket, sőt önmagukban is kellően informatívak ahhoz, hogy lejegyezzék az utókor számára. A Centropa anyagaiban ma a fénykép és a szöveg nagyjából azonos jelentőségű, de az archívum kialakulását a felhalmozott fotóknak köszönhetette. A Centropa koncepciójának megalkotója, az amerikai Edward Serotta fotóművész, dokumentumfilmes a nyolcvanas évek végére tetemes fényképanyagot gyűjtött össze a kelet-európai zsidóság még élő képviselőitől, emellett ő maga is sokat fényképezett, és interjúkat is készített.” (Lénárt 2007:29)

Mindenképpen fontos szempont, hogy más adatgyűjtő bázisokkal ellentétben⁸ a *Centropa* honlapja könnyen kezelhető, olvasóbarát interjúkat tartalmaz. Az adatbázis három nyelven (angol német és magyar) is elérhető és több mint 1300 interjú és 20000 fénykép közül lehet válogatni. A magyar oldalon 220 családtörténet és a hozzátartozó közel 5000 darab fénykép található. (<http://www.centropa.hu> 2012)

A harmadik szervezet a Steven Spielberg⁹ által alapított *Soá Túlélői Vizuális Történelmi Alapítványt (Survivors of the Shoah Visual History Foundation)*, melynek elsődleges célja az volt, hogy a Holokauszt túlélőinek és szemtanúinak tanúvallomásait videointerjúk formájában rögzítse. Innen származik az ehhez használható módszertani kézikönyv, melyről az előző fejezetben szóltam. Az alapítvány munkatársai túlélőkkel (zsidókkal, romákkal, homoszexuálisokkal, Jehova tanúival és fajbiológiai kísérletek elszennvedőivel), felszabadítókkal és a felszabadulást megélt szemtanúkkal, politikai foglyokkal, embermentőkkel és segítségnyújtókkal, valamint a háborús perek résztvevőivel készítettek interjúkat. 1994 és 2000 között 56 országban, 32 nyelven csaknem 52000 életinterjú készült.

Ma ez a gyűjtemény egyike a világ legnagyobb digitális videoarchívumainak. 2006-ban az alapítvány a Dél-Kaliforniai Egyetem (University of Southern California) Bölcsészettudományi Karának része lett, új neve: *USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education*

⁸ Például az *USC Soá Intézet a Vizuális Történelmért és Oktatásért* interjúanyaga csak engedéllyel hozzáférhető, és általában több órás, sokszor vágatlan interjúkat tartalmaz.

⁹ 1994-ben, a *Schindler listája* című film készítése után alapította.

(*USC Soá Intézet a Vizuális Történelemért és Oktatásért*). A budapesti Közép-európai Egyetem (CEU) könyvtárában teljes egészében elérhető a Vizuális Történelmi Archívum. (http://dornsife.usc.edu/vhi/hungarian/teacher_program/ 2012)

A következő rész Abaújszántó történetével, történelmével és az ott élő zsidók társadalmi képével foglalkozik. A fejezet írásos történelmi forrásokra és Homonnay István *Szántó nekem a világ közepe* című helytörténeti könyvére épül, mely az egyetlen magyar nyelvű, összefoglaló jellegű mű Abaújszántóról. A fejezet így alapját és bevezetőjét képezi a személyes interjúknak, melyek bemutatására a harmadik részben kerül sor.

Kép 1 Abaújszántói általános iskola 8. évfolyamos osztálykép a tanári karral (1949/50). Balról a második Homonnay István osztályfőnök (saját kép)

2. Abaújszántó

Abaújszántó Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Abaúj déli csücskében található. A megyeszékhely Miskolctól 60 km-re, a volt korábbi székhelytől, Kassától 50 km-re fekszik. Több száz éven keresztül volt városi rangú település, egy ideig a régió székhelye, Kassa után a második legnépesebb közigazgatási egységnek számított. Városi rangját 1902-ben veszítette el több településsel együtt, de 1921-ig még a gönci járás székhelye volt. Ezt követően az abaújszántói

járás székhelye 1962-ig (Homonnay 1995:208). Abaújszántó 1971-ben visszakapja a nagyközségi rangját, majd 2004. július 1-től újra városi címet visel.

2.1. Abaújszántó zsidósága

A rövid bevezetés után nézzük meg közelebbről a zsidóság szerepét a városban. A Magyar Zsidó Lexikon szerint Abaújszántón a XVIII. század negyvenes éveiben jelentek meg a zsidók, és a Bettenheim-féle birtokon telepedtek le.¹⁰ 1765-ben alakult meg a zsidó hitközség, 1772-ben pedig a zsidó Szentegylet¹¹, melyet Hirsch Löw rabbi alapított. Ő alapította azt a Jesivát is, amely 170 éven keresztül működött, s ahol a magyaron kívül héber és német nyelvet is oktattak.

1787-ben elemi iskolát alapítottak a zsidók Abaújszántón (II. József iskolarendelete alapján), de a közösség már előbb rendelkezett templommal, Talmud iskolával és temetővel is. II. József császár türelmi rendelete hatására 1790-től megindult a környező falvakból (Cekeháza, Kér, Alpár, Újfalu) a zsidók betelepődése Abaújszántóra. 1881-ben számos zsidó család költözött Oroszországból (Galíciából) a Hegyaljára, illetve Szántóra. A zsidók lélekszáma 1820-ban 1100, 1836-ban 1193 (Homonnay 1995:195), 1850-ben pedig 2900 volt. (<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/szocikk/10003.htm> 2012)

Az oktatás és az egymás megsegítése a zsidók hétköznapi életében is nagy jelentőséggel bír, s ezt a társadalmi elhivatottságukat bizonyítja az is, hogy már a XIX. században számos egyletet hoztak létre. Sasz Chevra a felnőttek Talmud tanulása céljából jött létre, Málbis Arumin a szegények ruházkodását segítette, ezen felül volt nőegylet és lányegylet is a jótékonykodás operatív lebonyolítására.

A magyarországi nagyvárosok lakosságának száma. Mivel a zsidók főképp a kereskedelemben képviseltették magukat – melyhez a piacot a nagyvárosok nyújtották – a XX. század elején sok kereskedőcsalád a kisvárosból nagyobb települések irányába indult. Így lett a nagy lélekszámú zsidó felekezetből egy kétszáz családból álló kisközség, mely a jelentős létszámcsökkenés ellenére is megpróbálta az intézményeit, szervezeteit fenntartani. Zsinagógájuk 1913-ban épült keleties stílusban.

¹⁰ Homonnay István már a középkortól említi Lengyelországból Abaújszántóra érkező zsidó kereskedőket, de ők általában csak kereskedelemi céllal, egy-két napig tartózkodtak a városban (1995:171).

¹¹ Szentegylet (héberül Chevra Kadisa), a zsidó hitközségek kebelén belül működő olyan jótékonyági és vallásos egyesülés, mely a betegek ellátásáról, a halottakról és a temetkezés szertartásáról, valamint a temető és sírok rendbentartásáról gondoskodik. (<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/szocikk/14792.htm> 2012)

Kép 2 abaújszántói zsinagóga

(http://www.magyarzsidó.hu/index.php?option=com_catalogue&view=detail&id=4&Itemid=20 2012)

Magyarország német megszállása (1944. március 19.) Abaújszántót is érintette, 1944. április 17-én megkezdődött a zsidó lakosság kitelepítése. Egyes számítások szerint a zsidótörvények értelmében ezernél is több embert vittek el. 1944. április 15-én és 16-án először a kassai gettóba kerültek az elhurcolt zsidók, majd innen többnyire a közeli téglagyárakba szállították őket.

Görög Artúr a *Mondjátok el, mi történt!* című könyvben írja a kassai gettóról: „ismét pár nap múlva Abaúj-Torna vármegye egész zsidóságát parancsolták be a városba [Kassa]. Most lettek láthatók először a szakadozottan menetelő, gyászos karavánok. Jól öltözött férfiak, asszonyok és gyerekek, kiknek meggyötört arcáról lerítt a szerencsétlenség és szemükből a bánat, kis motyóval a hátukon, vagy nyikorgó taligájukat tolva, egy-egy beteg létrás szekéren, meneteltek lehorgasztott fővel...Oly hirtelen kellett otthonukat elhagyni, hogy még a legszükségesebbet sem tudták összekapdosni, de nem is adtak erre módot a vad kakastollások. Szegény Flegmann bácsinak, a kormányfőtanácsosnak, akinek méltóságos titulus járt, Abaújszántón nagy értékű szőlővel és egy híres exportcéggel rendelkezett, egy régi ezüstórát adtam, mert az aranyórát otthon kellett hagynia, viszont a pedáns öregúr mindig tisztában kívánt lenni az idővel.” (2004:339) A zsidóüldözés kiszélesedése folytán májusban már négy transzportot indítottak Auschwitzba, a lengyelországi koncentrációs táborba. A városból a legtöbb

vonat ide tartott, s feltételezések szerint 600 abaújszántói zsidó lelte itt halálát.

Az életben maradtak közül kevesen tértek vissza a városba, sokan Magyarország nagyvárosaiban vagy Budapesten próbáltak szerencsét, de vannak olyanok is, akik az őket ért megrázkódtatások után külföldre menekültek. 1944. december 16-án értek véget a II. világháború harci eseményei a településen. Jelenleg nincsen működő hitközség a városban, a zsinagóga a posta raktárjaként funkcionál. A zsidó temetőt a város lakossága rendben tartja, ezzel is kifejezve tiszteletüket az egykori közösség iránt. A temetőben 2005. augusztus 29-én, a 61. Holokauszt Emléknapi keretében elhelyeztek egy táblát, melyen azon zsidó áldozatok neve szerepel, akik nem tértek vissza.

Kép 3 Emléktábla az abaújszántói zsidó temetőben (www.abaujszanto.hu 2012)

A rövid történelmi áttekintés után térjük vissza a XIX. és a XX. század elejére, és nézzük meg közelebbről az abaújszántói zsidóság társadalmi helyzetét. A XIX. század egyértelműen a felemelkedés kora volt Abaújszántó történetében. Ekkor lendült fel az ipar és a kereskedelem, s a város földrajzi adottságainak megfelelően a szőlőtermesztés és bortermelés is újra jelentős gazdasági tényezőnek számított¹². Vegyük sorra tehát az előbb említett három nagy gazdasági tényezőt és a zsidó lakosság szerepét ezeken belül.

Abaújszántó *iparos* jellege már a középkorban kialakult, melyhez előnyös vonzáskörzete is nagyban hozzájárult. Kassa, Sátoraljaújhely, Nyíregyháza, Miskolc és egyéb nagyobb települések keresztmetszetében élve egy abaújszántói iparos 50-60 km-es körzetben is érdekelt volt. Eleinte a csizmadia céhek képviselték a vezető iparágat, később a templomépítések,

¹² „Vásárok a legrégebbi időktől nagyon jelentősek voltak. Ne feledjük el, hogy mi [Abaújszántó] átmeneti helyen vagyunk. Az Alföld és Felvidék küszöbén vagyunk, árucserére a legalkalmasabb hely. Többnapos vásárok, heti piacok, mind-mind vonzó tényezője az iparos és kereskedő rétegnek.” (Homonnay 1995:21)

iskolaépítések, óvodák, magánlakások miatt fellendült az építőipar is. A zsidóságnak a kisiparban volt jelentős szerepe, így a II. világháború után a zsidóság elhurcolásával teljesen felszámolták a város kisiparát. Munkalehetőséget az ipar helyett a mezőgazdaság, a háború után államosított sajtüzem vagy az Aranyos-völgyben működő Murga-andezit kőbánya jelentette.

A *kereskedelem* az a gazdasági tényező, melyet a legnagyobb arányban befolyásolt a zsidó jelenlét Abaújszántón. Az első kereskedelmi üzletek a földbirtokosok tulajdonában voltak, tőlük lehetett a helyeket bérelni, vagy, ahogy Homonnay tanár úr írja, *árendálni*. Fontos szerepet játszottak a helyi piacok is, például az Auetbach kocsmá udvarán felállított élelmiszerpiac, a református templomtéren felállított gabonapiac, vagy az evangélikus és zsidó templom előtti fapiac. Évi négy országos vásár is volt Abaújszántón: a december 6-án rendezett Miklós-vásár, a Húsvéti vásár, a Sarlós-vásár június első szerdáján és a Hordós-vásár október első szerdáján.

A vásárok mellett, melyek főképp a környező falvaknak szolgáltak piacul, az állandó jellegű kereskedők boltja az, ahol „csak nem 100%-ig zsidó kereskedők látták el az áruforgalmat” (Homonnay 1995:109). Több mint 60 szaküzlet, és 18-20 vendéglátó egység igyekezett kielégíteni az igényeket.¹³ Az áru tömeges mozgatása a fuvarosoknak is kedvezett.

A nagykereskedelem egyik legmeghatározóbb ága a *bornagykereskedelem* volt. Fontos kiemelni, hogy a szőlőtermesztésnek Abaújszántón már a honfoglalás óta vannak nyomai, de igazi fellendülést az 1560-as évek hozták, amikor Tokaj-hegyalján elterjedt az aszú. Ekkor hatalmas összefüggő szőlőterületek jöttek létre és elkezdték a pincék ásását is. Nagy törést jelentett később a filoxéra járvány, mely egész Magyarországot érintette, s nagymértékben sújtotta a szántói szőlőket 1877-1881 között. A város később lassan, állami és banki segítséggel tudta csak a szőlőtermesztést fellendíteni. A szemfüles gazdák állami pénzek vagy kölcsönök segítségével összevásárolták a legjobb fekvésű földeket, s oda olyan vadlányokat ültettek, melyek ellenálltak a filoxérának. Az olcsó nagy területekből így olyan nagybirtokok jöttek létre, melyek merőben meghatározták a XX. századi Magyarország borkereskedelmét.

¹³ Érdekességképpen megjegyzi Homonnay István, hogy a II. világháború előtt a Fő utcán csak egy keresztény kereskedő volt (Fábián Béla), a 12 kocsmából pedig egy sem volt keresztény tulajdonban. (1995:172)

**Kép 4 Zimmermann Lipót és Fiai bornagytermelők Tokaji Aszúja 1934-ből és Tokaji essenciája 1880-ból
(www.vigbor.hu 2012)**

„Az új szőlő nagybirtokosok kezén virult, mint például Zimmermann Jenő, Flegmann Sámuel, Goldman, Meisels, sőt Pataki Sámuel, Truskovszky stb. Ezek közül nem egy világhírű termelő és bornagykereskedő volt: Zimmermann, Flegmann stb. Ezeknek nagy részük volt abban, hogy a nagy világkiállításokon öregbítették a szántói, és így a tokaji borok hírnevét.” írja Homonnay István (1995:75). A gazdag termelők megengedhették maguknak, hogy viharágyút is felállítsanak a szőlőben. Mivel az előbb említett bornagykereskedő családok zsidó származásúak voltak, a kóserbor termelése is fellendült Abaújszántón. „Erre az időre [szüret] a külföldi országokból (Lengyelország, Orosz, Német [sic!]) megérkeztek a felvásárlók. Legtöbbször a szőlőtermést vették meg, és irányításukkal a zsidó vallás felfogásának megfelelően dolgozták fel. Ez volt a kóserbor (Cos) jelzéssel.” (Homonnay 1995:77)

Kép 5 Flegmann S.V. És Fia bornagytermelők Tokaji Aszúja 1924-ből (www.vigbor.hu 2012)

Az ipar és kereskedelem szükségessé tette a pénzintézetek kialakulását is a városban. Az első pénzintézet 1870-ben jött létre Abaújszántói Takarékpénztár néven, majd később egy

Hitelszövetkezet is alakult. A két intézmény mellett mindenképpen említést érdemel a Hitelintézet, köznevén „Zsidó bank”. Mivel a kereskedők nagy része zsidó volt, s a Hitelintézet kifejezetten a kereskedők hitelakcióira szakosodott, innen ragadt rá a „Zsidó bank” név. A II. világháború alatt megszűnt működni (Homonnay 1995:145).

A II. világháború következményei megviselték Abaújszántó kereskedelmét. A kereskedő réteg eltűnt, és helyette nem volt hozzáértő, vállalkozó szellemű réget, aki a zsidók hiányát pótolni tudta volna. Az üzleteket és borospincéket a háború alatt kifosztották vagy lóistállónak használták. A kereskedelem szervezését a háború befejeztével a Földművelésszövetkezet vette át.

A zsidóság szempontjából legfontosabb gazdasági tényezők bemutatása után pár szó arról, hol is laktak ők Abaújszántón. Homonnay István helytörténeti könyvében (1995:131) négy lakóháztípust különít el, melyek mind egy-egy társadalmi réteget reprezentálnak: a nemesi házat, parasztházakat, proletárlakásokat és az egyéb iparosok kereskedők lakásait. Mivel a zsidó lakosság a kereskedelem és ipar fontos társadalmi tényezője volt, így ők általában az utóbbi lakóháztípusokban éltek. A kereskedőházak nagy arányban a Fő utcán helyezkedtek el és többnyire régi nemesi épületekből átalakított házak voltak. Az utcafrontra üzlethelységeket nyitottak, általában kirakatüveggel, magasított homlokzattal, színes reklám és cégtáblákkal. A szerdai és a pénteki piac útvonala között (a református templomtól az evangélikus templomig) terjedt ki az „üzletnegyed”. A leírások alapján a zsidó iparos és kereskedőréteg szerény körülmények között élt, kevésbé volt rájuk jellemző a díszes, nagypolgári lakás.¹⁴

2.2. A vidéki zsidóság deportálása

Hitler a II. világháború alatt többször is követelte az ország vezetőitől, hogy a Magyarországon élő zsidókat bocsássák a németországi hadiipar rendelkezésére. Több kormány is vonakodva fogadta ezt a felszólítást, ám a német megszállással (1944. márc.19.) nem lehetett tovább húzni az időt. Sztójay Döme, volt berlini nagykövet lett a miniszterelnök, a kormány tagjai pedig szélsőjobboldali politikusokból épült fel. Annak ellenére, hogy Sztójayt Horthy nevezte ki, a legfontosabb lépéseket ezek után Edmund Veessenmayerrel kellett egyeztetnie, s nem a kormányzóval (Romsics 2001:262).

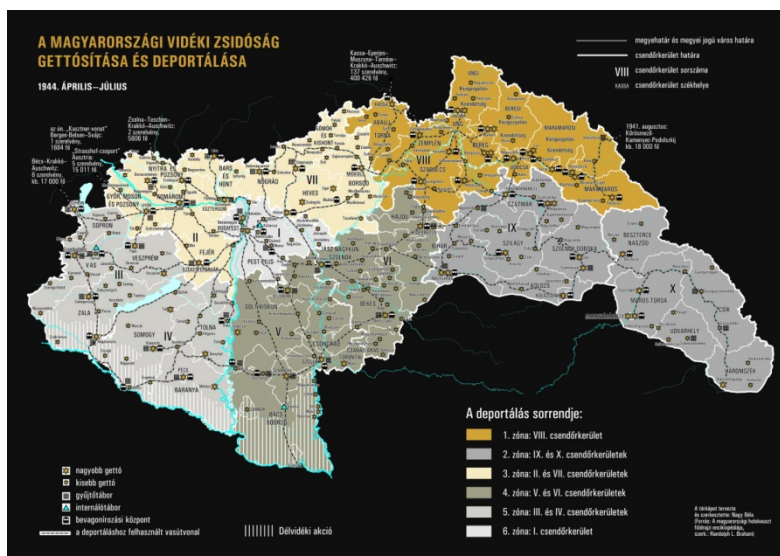
A németek határozott tervekkel jöttek Magyarországra, s ezek kivitelezésében nagy

¹⁴ A híres bornagykereskedők házai ez alól kivételt képeztek.

segítségükre volt Jaross Andor belügyminiszter, Endre László és Baky László államtitkárok. Felállították a Zsidó Tanácsot, mely a felekezet neves képviselőiből szerveződött: Stern Samu, Dr. Boda Ernő, Dr. Pető Ernő, Dr. Wilhelm Károly, Dr. Csobádi Samu, Kahan-Frankl Samu, Freudiger Fülöp, Dr. Kahan Nison. A tanács feladata elsősorban információk kiadása, és a német utasítások végrehajtása volt. Márc. 29-e után kezdődött a zsidóellenes rendeletek kiadása: zsidó tulajdonú telefonok bejelentése; sárga csillag; zsidó tulajdonú gépjárművek bejelentése; zsidók utazásának korlátozása etc. Ápr. 16-tól elrendelték a zsidók vagyonának bejelentését, ápr. 21-én bezárták a zsidó kereskedéseket. A társadalmi, gazdasági, kulturális élet zsidótlanításával párhuzamosan a Wehrmacht képviselői, Eichmann Sonderkommandója és a kormány kidolgozta a zsidó lakosság tényleges fizikai elkülönítését: gettók, gyűjtőtáborok felállítását és a deportálások részleteit (Gonda 1992:223).

Április 27-én a miniszteri intézkedés kimondta, hogy a tízezernél kisebb létszámú településen élő zsidóknak kijelölt városokba kell költözniük, ott pedig elkülönített helyek várták őket. Ezek általában gyárak, nagyobb épületegyüttesek, raktárak, pajták, esetenként iskolaépületek voltak. Innen vonattal szállították őket a munka- vagy koncentrációs táborokba, Magyarországról a vonatok nagy többsége Auschwitz-Birkenaubába indult. A zsidók összegyűjtése „példás gyorsasággal” ment végbe, így májusban már indították is az első vonatokat Lengyelország megsemmisítő táborai felé. Az első vonat 1944. máj.15-én hagyta el az országot Kassán át Auschwitz felé. A deportálások a következő sorrendben érintette a magyarországi csendőrkerületeket:

1. Kassa (VIII. csendőrkerület)
2. Kolozsvár (IX. csendőrkerület), Marosvásárhely (X. csendőrkerület)
3. Székesfehérvár (II. csendőrkerület), Miskolc (VII. csendőrkerület)
4. Szeged (V. csendőrkerület), Debrecen (VI. csendőrkerület)
5. Szombathely (III. csendőrkerület), Pécs (IV. csendőrkerület)
6. Budapest (I. csendőrkerület)

Kép 6 A magyarországi vidéki zsidóság gettósítása és deportálása (www.hdke.hu 2012)

A deportálások helyi irányításért Vitéz Ferenczy László csendőr alezredes volt kinevezve, aki odaadó munkájával sokban segítette az országunkban tartózkodó németek akcióját. Annak ellenére, hogy Adolf Eichmann (a magyarországi zsidóság deportálásának fő szervezője) és emberei jelen voltak az egész országban és ellenőrizték a folyamatokat, a „piszkos munkát” a csendőrséggel végeztették el. 1944. júl. 6-ig, amikor Horthy Miklós parancsot adott a deportálások leállítására, német adatok szerint összesen 437.402 zsidót deportáltak Magyarországról. Budapest és a munkaszolgálatos alakulatok kivételével a háború végére az országunkból csaknem teljesen eltűnt a zsidó lakosság (Gonda 1992:224).

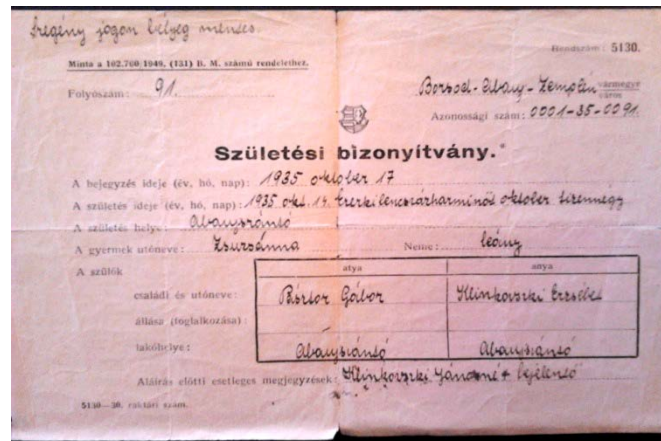
3. Interjúk

Dolgozatom harmadik, s egyben utolsó része az interjúkkal foglalkozik. Az első, nagymamám testvérétől származik, ő nem zsidóként emlékszik vissza a II. világháború előtti évekre és 1944-re. A másik interjú a *Centropa Alapítványtól* származik, s az abaujszántói Rosenberg Imrével készült 2003-ban Bécsben.

3.1 Interjú Nagy Istvánné, Pásztor Zsuzsannával

Nagy Istvánnéval (szül. Pásztor Zsuzsanna), a nagymamám testvérével készítettem interjúmat,

aki 1944-ben volt kilenc éves, és nagy szerencsémre még ma is hihetetlenül élénken emlékszik a gyerekszemmel látott és kislánként átélt eseményekre. Abaújszántón született 1935. október 15-én, testvérei Gábor 1937-ben, nagymamám Rozália 1938-ban, Irén 1940-ben, Béla pedig 1941-ben látták meg a napvilágot. Édesanyja, Pásztor Gáborné (szül. Klinkovszky Erzsébet) lengyel származású, óapám Klinkovszky János lengyel katonatisztként érkezett Magyarországra.¹⁵ Dédapám, Pásztor Gábor fuvarozóként minden társadalmi réteggel szoros kapcsolatban állt, így a családnak számos emléke van olyan zsidó kereskedőkről, akiknek a második világháború alatt menekülniük kellett, vagy a felgyorsult események miatt már menekülni sem tudtak, és koncentrációs táborokban, vagy az ezek felé vezető úton lelték halálukat.

Kép 7 „Szegény jogon bélyes mentes”. Nagynéném, Pásztor Zsuzsanna születési bizonyítványa (saját kép)

Az interjúm során kiderült, hogy Abaújszántó jelentős zsidó közösséggel rendelkezett. Volt zsinagógájuk, melynek kertjében saját iskolát tartottak fenn, így zsidók nem jártak az általános iskolába, melyet nagynéném látogatott. Ezen felül a város szélén volt zsidó temető is, a központban pedig kóser bolt, mészárszék és pékség.

A beszélgetés során megtudtam, hogy a zsidók a városban egymás közt „zsidóul”, azaz héberül és jiddisül beszéltek, de természetesen magyarul is jól tudtak. Volt köztük szegény család is, de általában a polgári osztályhoz tartoztak, legtöbbjük kereskedő volt. Általában feketébe öltöztek, a nők fejüket fedetlenül hagyták, hullámos fekete hajukat néha a kor divatja szerint akár festették is. A férfiak pajeszt, és szakállt viseltek. Kedves, segítőkész, békés úriemberek voltak, szombatokként nem jártak ki, az ünnepeiket általában megtartották.

¹⁵ Pásztor Zsuzsanna családfája a 3. mellékletben található.

Kép 8 Pásztor Zsuzsanna koszorúslányként keresztanya, Taksári Erzsébet esküvőjén 1940 körül (saját kép)

Következzenek az interjú részletei. Háromszor találkoztam nagynénémmel, ám a „hivatalos” interjú-körülményekkel ellentétben nálunk családi hangulatú beszélgetésekre került sor. Fényképek, bizonyítványok kerültek elő, miközben a hangrögzítő be volt kapcsolva és én jegyzeteltem. A dolgozatomban azért csak részleteket szerepelnek az interjúból, mert a beszélgetések során sok olyan téma merült fel, mely nem kapcsolódik szorosan a kutatás tárgyához. A hangfelvételt később lejegyeztem, és egyes kifejezéseket magyarázattal láttam el. Íme:

Merre laktak a zsidók Abaújszántón?

P.Zs: A zsidók csaknem mind a Fő utcában laktak, a szegényebbjei laktak úgy másik utcákban, olyan elzártabb utcákban, de a jómódú zsidók a Fő utcán laktak. Egész az állomástól. Mind kereskedők voltak, vagy iparosok. Volt fakereskedő, boltos, földműves egyik sem. Vagy volt, akinek kis szatócsüzlete volt, vagy cukrászdája. A cukrász zsidóasszony Zsenikének hívták. A **Dundi** [nagymamám, Pásztor Rozália beceneve] ellopta anyutól a pénzt, lementünk a

cukrászdába és egy nagy tortát rendelt nekünk. Úgy sárosan, ahogy kinn játszottunk, beültünk és tortáztunk. Oda is adta nekünk, mivel ki tudtuk fizetni. Gondolom takarítani kellett utánunk, mert hát eső után mentünk be és úgy faltunk, hogy tiszta mázas lett az arcunk. Szerencsések voltunk, mert az óvoda után nem kellett a ház körül segítenünk. Délutánonként csavarogtunk, vagy elmentünk a városba, azaz mezővárosba, mert akkor még így hívták.

Akik meg ott mellettünk laktak, a szabómester, tartott segédeket is, nagyon szép férfiruhákat, öltönyöket varrt. Fogel Imrének hívták, volt két szép lánya, de azokat is elvitték, nem jött vissza egy sem. De ők is csak bérelték a házat, volt nekik egy nagy műhelyük, egy szoba és egy konyha, de fürdőszobára nem emlékszem. Fürdőszobája talán senkinek sem volt a városban. Mert hát még vezetékes víz sem volt akkor, az udvaron volt a WC, majd utána egy jó húsz év múlva változott a rendszer, akkor lett vezetékes víz, fürdőszoba meg WC. Ők is oda jártak WC-re, ahova mi is jártunk. Hát persze volt gazdagabb zsidó is a városban, a **tejgyárosnak** [A Babos családnak volt tejüzeme Abaújszántón] azért lehetett fürdőszobája, de hát én oda nem juthattam be.

A Flegmann Sámuelnek is nagyon szép háza volt.. arra emlékszem, hogy kegyetlen vékony arcú volt, olyan rókaarcú, és igen nagy orra volt... Azért emlékszem ilyen jól, mert szóltak hozzánk. Ő ismert és tudta, hogy én kinek a gyereke vagyok. Az én apukám nagyon jól tudott alkalmazkodni, így mindenkivel jóban volt. Sőt, maga az én nagyapám is. Gazdag ember volt, a szegényeknek váltókat írt alá, a Pásztor János, az én nagyapám. Ő református volt.

Járatok rendszeresen templomba?

P.Zs: Igen, nagyon szép **református templom** volt, még mindig áll, és jártunk templomba, sőt hittanra is jártunk a testvéreimmel, én konfirmáltam is. [A református templom 1751 körül épül, többször volt tűzvész áldozata. Nagymáthé Béla 1930-tól 40 éven keresztül volt a református lelkész Abaújszántón. Felesége, Vékony Gabriella, vezető óvónő volt (Homonnay 1995:167).] Apukám volt református vallású, és így mi, a gyerekek is református vallásúak lettünk. Az anyukám katolikus volt. Nagymáthé Béla volt a református pap a felesége pedig az óvoda vezetőnöje, a Gabi néni volt.

Az óvoda is vallások szerint volt? [Az óvoda 1893-ban nyílik meg az 1891.Tc.XV.10 § óvoda törvény alapján a Jászay Pál által felajánlott birtokon (Homonnay 1995:199).]

P.Zs: Nem, oda mindenféle gyerek járt, katolikus, református. Az vegyes volt. Én még most is tudom a verseket, amiket ott tanultam. Olyan óvoda volt, hogy adtak enni is napköziben. Ez jó volt, mert mi öten voltunk testvérek, így volt hol enni, és ingyenes is volt. A zsidóknak persze külön volt minden. **Külön a templomuk**, és ők a templomba jártak iskolába. [A zsinagóga 1913-ban épül, de a zsidó gyerekek 1901-től az állami iskolába jártak (Homonnay 1995:173), együtt az egyéb felekezetek gyermekeivel. Nagynéném a zsinagóga udvarában található héderre gondolhat, amikor az iskoláról beszél.] A templomudvarban volt egy hosszú épület és ott tanultak. Meg ott volt a **sakter** is nekik, aki levágta az állatot. [A metsző közkeletű elnevezése. Héber neve: sóchet. Ő végzi a hitközségekben az állatok rituális előírás szerint való levágását (<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/szocikk/14255.htm> 2012).] És egyszer, emlékszem, a Segelbaum család velem küldte a sótetet a pékhez megfőzetni. Egy lefedett fazékba én vittem át, akkor lehettem ilyen kilenc éves. Meg átjártam hozzájuk **szombatonként begyűjtani a sparheltet**, mert ők nem gyűjtötták be. [Istentől megszentelt és megáldott munkaszüneti nap. Munkatilalom: a jomkippur kivételével a többi ünnepeken megengedett élelem elkészítése körüli munkákra is kiterjed (<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/0873.html> 2012).] Akkor ezért mindig kaptam tőlük **pászkát**. Még most is emlékszem az ízére. Nem egyet adtak, többet adtak mindig. [Héberül mácó, kovásztalan kenyér. Pészahkor fogyasztják (<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/0714.html> 2012).]

... Még arra is emlékszem, hogy egyszer a **patakparton imádkoztak**, én meg láttam, mert a patakparton laktunk. [Táslich: zsidó szokás, mely szerint a rós hasonó (újév) ünnep első napja délutáni istentisztelete után folyó- vagy forrásvíz mellett Micha VII. fejj. 18-20. verseit elmondják, melyekben bennfoglaltatnak e szavak: és vesd (hét. taslich) a tenger mélységébe bűneiket (<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/0892.html> 2012).] Mellettünk még két zsidó család lakott. Hideg volt, tél lehetett, mert nagykabátban voltak. Mindig feketében jártak, hosszú pajeszuk volt, úgy begöndörítve, meg hosszú hajuk is volt.

Milyen szórakozási lehetőségek voltak Abaújszántón?

P.Zs: Minden hétvégén volt bál, a vendéglős vagy a pártok rendezték. Akkor mindenki szépen kiöltözött és mentek szülőstül. Nem népviseletben, csak rendes szép ruhában mentünk. A

vendéglőben volt egy szép kerthelyiség meg nagy terem, ha netán rossz időben rendezték a bált. Élő cigányzene volt, akkor még csak cigányzene volt. Ide a zsidók nem nagyon jártak, de a városban barátságosak voltak, mindenkivel beszélgettek. Szóval úgy értem minden városban lakó ember vagy család ismerte őket, mert hát hozzájuk jártak vásárolni. És jó kapcsolatban volt mindenki, senki nem haragudott rájuk, nem az Abaújszántóiak miatt szedték őket össze. Én azóta is töprengök, hogy miért kellett ezt csinálni. És én akkor is eltöprengtem, hogy miért van sárga csillag. Csak nem volt, aki megmagyarázza.

Egy másik időpontban készült interjú részletei:

P.Zs: **1944 őszén járunk. Október elején volt,** borús az idő, de azért a nap néha-néha kikandikált. [Nagynéném őszre emlékszik, de egyéb írások alapján 1944. ápr. 17-én és 18-án szedték össze a zsidókat Abaújszántón.] Én kilenc éves voltam s épp Abaújszántó Fő utcájára indultam. Testvéreimmal együtt nagyon szerettünk csavarogni a városban, szabadidőm nagy részét az utcák, eldugott pincék, és zegzugos kertek felfedezésével töltöttük. Ahhoz, hogy a házunktól eljussunk a Fő utcára, át kellett futnom a Neuwalder közön. Itt négy zsidó varrónő lakott, anya és három lánya, róluk nevezték el a szűk utcácskát. Amint kiértem a Fő utcára, az általános iskolához érkeztem. Ez egy kétemeletes, szép nagy épület volt, tíz tanteremmel.

Emlékszem, hogy **pár napja már észrevettem, hogy az ismerőseim sárga csillagot hordanak,** de nem igazán értettem, hogy mit is jelenthet ez, inkább csak éreztem, hogy baj van. [A sárga csillag viselése 1944. márc. 31-én tették kötelezővé, a 1240/1944. M.E. sz. rendelet „a zsidók megkülönböztető jelzése” cím alatt (Gonda 1992:222).] Akkor, kislányként, még nem kötöttem a sárga csillagot a zsidókhoz egyértelműen, s városunkban az események olyan gyorsan történtek, hogy a „megbélyegzett” zsidók látványához nem volt ideje hozzászoknia az ember szemének. Inkább csak furcsállottam az egészet. Később a **csendőrök** két-három napon keresztül gyűjtötték össze a sárga csillagos zsidókat és az iskolában szállásolták el őket, mivel a háború miatt nem volt tanítás, s így az épület szabadon állt. [„Praktikus okból vonták be a Csendőrséget, szükség esetén a m. kir. Rendőrséget, sőt a m. kir. Vámőrséget is: egyszerűen erre kevés volt a németek létszáma. Eichmann stábja hozzávetőleg 200 főt tett ki, ami elegendő volt az adminisztratív irányításra, de kevés a gyakorlati végrehajtásra. Ennek következtében hárult a végrehajtás a magyar karhatalmi erőkre, s miután az vidéken indult meg, zömmel a Csendőrségre. A Rendőrség ugyanis általában a fővárosban és a városokban, a Csendőrség pedig általában vidéken

működött.” (Ravasz 2012)]

Kép 9 Pásztor Zsuzsanna (balról a második) óvodai táncos előadása 1940-41 körül (saját kép)

A sárga csillag előtt semmit sem vettél észre?

P.Zs: Nem, nem tudtam róla. Én lekeveredtem a városba úgy 10-11 óra felé, és akkor láttam, hogy az általános iskolába vitték be őket [zsidókat]. Oda már nem engedtek be minket. Éjszaka vitték el a holmijait, mindenüket, amik megmarad a templomukba hordták és a nyilasok osztották szét. Mert a **nyilasok** voltak. [1944. ősz, a zsidókat áprilisba vitték el] Mert akkor még nem voltak kommunisták, akkor még nem értek ide, ezt a nyilasok csinálták. Aztán meg a szép házakat elfoglalták maguknak.

Valószínűleg éjszakánként járhattak házról házra, mert én már csak az utolsó fázisát láttam az emberek összegyűjtésének, amikor is fényes nappal az időseket rángatták le az iskola előtt a **stráfkocsikról** [(német) jelentése társzekér].

Tisztán emlékszem, hogy a magyar darutollas csendőrök milyen durván bántak az idős asszonyokkal, és milyen erőszakkal taszigálták őket fel s le a lovaskocsikra. A városban állomásozó német katonákat jobban érdekelte a borospincékben rejlő aszú, így ők a kegyetlenkedésben nem vettek részt. A háború előtt persze nem bántották egymást az emberek, a zsidók boldogan éltek együtt a magyarokkal, a csendőrök általában nem nagyon álltak szóba senkivel, de nem is bántottak senkit sem. Ők iskolázottabban voltak a rendőröknél. A németek, amikor beköltöztek a városba a javakat elvették, vagy ha állatokról volt szó, akkor elhajtották és

számos borospincét kifosztottak. Visszatérve az iskolához, arra emlékszem, hogy a zsidók kis batyukat vihetek csak magukkal, és körülbelül három napot tölthettek az iskolában. Aztán egy csapásra eltűntek, majd az a hír járta, hogy tehervagonra tették fel őket a szánti állomáson.”

Kép 10 Páros kép Pásztor Zsuzsanna óvodai előadásáról (saját kép)

Kik hiányoztak a városból a háború után?

P.Zs: Induljuk el a Fő utcán, és vegyük sorra a megüresedett házakat. A Babos családnak hatalmas tej és túróüzeme volt, később a **muszkák** [orosz (Moszkva nevéből)] idején is működött a gyár, az igazi tulajdonosok nélkül. A családnál szolgált édesanyám fiatalkorában, s a kisgyerekeket akkoriban „kisasszonynak” és „fiatalúrnak” kellett szólítani. Aztán az oroszok idején a gyárban talált munkát testvéremmel, Gáborral egyetemben. Babos Sándor a háború után visszajött, vele később véletlenül összefutottam Budapesten. Egy kézi készítésű kendőket áruló boltban dolgozott, s rögtön felismerte a „Kispásztort”, ahogy engem gyerekként nevezett. A családjáról nem beszélt.

Faienstein fakereskedő szintén a jómódú zsidók közé tartozott, édesapám fuvarosként sokat dolgozott nekik, hatalmas mennyiségben kellett mindig fát szállítania. A családból a városba később senki sem tért vissza. Ha tovább megyünk a Főutcán a Siegelbaum család

házához jutunk, akik szintén nem tértek vissza Abaújszántóra. Hozzájuk jártam szombatonként meggyújtani a sparheltet. A Fogel család volt az egyik legjobban keresett férfisabóság, még segédek is voltak, ami az én gyermekkoromban csak az igazán gazdag iparosokra volt jellemző. Sem a házaspár maga, sem két leányuk nem tért vissza. Goldfinger néni 60 év körüli idős asszony lehetett, cukorkát árult a Fő utcán, volt egy lánya Aranka és egy fia Józsika, őket sem láttuk többet a városban. Schwartz Jenő fakereskedőre szintén jól emlékszem, ő is eltűnt a tehervonattal. Feleségével és lányával együtt. A Geskó család bőrkereskedéssel és feldolgozással foglalkoztak, négy gyermek volt a családban, közülük két fiú visszajött. Utána sosem beszéltek a történeteikről, és arról, hogy hol voltak, majd pár éven belül felköltözhetek Budapestre, mert a városban nem találkoztunk velük többé.

A város nagy borkereskedője, a Zimmermann család, ők sem tértek vissza a háború után. Vele együtt tűnt el Dr. Moskovits fogorvos és családja, és Kaiser Imre tanár úr is. A Weisz lányok, anya és lánya, gyümölcsöt és zöldséget árultak, a Neumann családnak pedig nagy ruhakereskedése volt. Minden télen engem és a négy testvéremet aranygombos kabáttal láttak el, melynek árát édesapám lefuvarozta nekik. Glück, a festékboltos, Blau, a vaskereskedő és Rosenzweig, a kocsmáros és családját is az iskola épületénél láttam utoljára. Ők mind a Fő utcán, vagy annak környékén laktak, és 1944 őszén üres házakat hagytak maguk után.

Flegmann Sámuel, a város másik nagy borkereskedője, túlélte a borzalmakat. Az a hír járta, hogy egy katolikus családból származó lánynak udvarolt, s így a szülők elbújtatták. A frigyre nem került sor, s mivel a Flegmann családban a vénülő Sámuelen kívül csak két vénlány volt, valószínűleg utód nélkül halhatott ki a család. [A kassai gettóról szóló visszaemlékezésben szó esik Flegmann Sámuelről]

...Pár nappal az iskolában történt események után egyik éjjel kikóboroltam a kertünkbe. Mivel mi akkor a pincesoron laktunk, közvetlen szomszédunk a Feierstein pince volt. Az udvarra kimenvén arra lettem figyelmes, hogy zsidó férfiak magukat lópokrócba burkolva mezítelen lábban mennek a kert végébe a dolgukat végezni. A sok rongálás miatt alig akadt ép ház a városban, a pince ablak is be volt törve, s így jól láttam, hogy körülbelül egy századnyi zsidó férfi nyomorog a hideg, nyálkás pincében. Két katona őrizte őket. Az egyik egy **aranyparolinos** kabátot viselt, gondolom ő lehetett a magasabb rangú, míg a másinak csak strárfjai voltak. [1919 előtt a csendőrök dolmányt viseltek. A rendfokozatot a dolmány ujjára varrt sárga pertlivel jelezték, mert a nyaka túl keskeny volt hozzá. A későbbiekben a rendfokozatot az acélzöld alapon

készült parolin jelezte buzérvörös színnel (Kőrössy 2012).] A zsidók biztos, hogy nem kaptak semmit sem enni, mert az egyik foglyot, aki szabó volt, átengedték hozzánk a katonák őrizetével, hogy megvarrja az édesapám nadrágját és kabátját, de édesanyám még köszönetképpen sem adhatott nekik semmi ennivalót sem. Virradóra mind eltűntek, valószínűleg az éjszaka leple alatt szállították el őket.

Az elkövetkező hetekben nem történt szinte semmi a kihalt városban. Mivel az iskolaudvar a mi házunk utcájára nézett, jól láttam, hogy ide gyűjtötték össze az elkobzott edényeket, amit később a szegények között osztottak szét. A németek beköltöztek az üres házakba és folytatták a kifosztást. Nem bántottak minket, csak elvették mindenünket.

1944 decemberében arra lettem figyelmes, hogy muszkák vonulnak át a városon. Rövidcsövű puska volt a vállukon, a derekuk körbe volt tekerve töltényekkel, és szinte csak az orruk látszott ki a szőrös usánka alól. Nagyon szigorúan, négyes sorokban masíroztak át a Főutcán. Első látásra meg lehetett különböztetni a németektől, mert míg ők szép elegáns acélkék egyenruhát hordtak, addig az oroszok ormótlanul voltak felöltözve. Mire az **oroszok a városba értek, a németek szedték a sátorfájukat és eltűntek.** [A Homonnay könyv szerint 1944. dec. 16-án reggel 7 órakor érkezett meg a 4. román hadtest Abaújszántóra, Faur Colonel vezetésével (1995:205).] Mivel nem volt még se rádió, se televízió, szinte csak arról az eseményről szerezhettünk tudomást, ami már nagyon közel volt, vagy már „oda is ért” Szántóra. Pár nappal az oroszok feltűnése előtt megjelent az „előőrük” [román lovasok], akik iszonyú sebességgel lendültek bele a fosztogatásba, és édesanyám spórolt pénzét is magukkal vitték. Az előfutárok kezdték a rablás, de 1990-ig az oroszoknak sikerült teljesen kiürítenie a családi kasszákat. A németekkel ellentétben, akik „úriemberként” viselkedtek, a muszkák a fosztogatáson túl **meg akarták erőszakolni az asszonyokat és a lányokat**, [„A német alakulatok egy része visszavonulóban többnyire szervezeten fosztogatott, míg a szovjet alakulatok egy része ugyanezt tette szervezetlenül... A „ruszkik” innivalót kerestek, karórákat gyűjtöttek és számos nőt megerőszakoltak.” (Ormos 1998:268)] **sőt sok nőt Szibériába küldtek 6-10 évre is akár dolgozni.** [1945. január 18-25. között a szovjet vezetés munkára kért embereket, s mivel szinte kizárólag nők maradtak munkaképesek, őket vitték el a Szovjetunióba több évre (Homonnay 1995:205).] Családanyákat szakítottak el a kisgyermekük mellől, így jutott a Zachár család négy kisgyermek is átmenetileg árva sorsra. Édesanyámnak és nagymamának az volt a szerencséjük, hogy lengyel származásuk miatt meg tudták értetni magukat a muszkákkal, sőt az elhurcolt zsidó Babos sajtgyárában dolgozhattak is nekik. A többi asszony általában feketére mázolta az arcát

szénnel és jól bekötötte a fejét kendővel, hogy elkerülje a muszkák megaláztatásait.

Kép 11 Nagymamám Pásztor Rozália és nagynéném édesanyjukkal. A kép 1950-ben készült, mikor úttörők voltak (saját kép)

A harmadik, s egyben utolsó beszélgetés részlete:

És az édesapáddal mi történt a háború alatt?

P.Zs: Elvitték munkaszolgálatosnak, az is **ősszel** [1944] történt, mert hideg volt. A bakancs leszakadt a lábáról, és a deres időben jött haza mezítláb... azt tudom, hogy 600 szarvasmarhát hajtottak gyalog Abaújszántóról Vádra. A községházáról valaki kiirányította őket, hogy menni kell munkaszolgálatra. Annyira megfázott, hogy **49-ben meg is halt**. [1949. január 19-én hunyt el Pásztor Gábor.] Ahogy hazajött, attól fogva betegeskedett, mert mezítláb jött haza a deres időben. De akkor nem lehetett nemet mondani, jött a katona, és az kísérte el. Két hétig odavolt, hát gyalog mire elértek Vádra meg vissza... nem is tudta előtte, hogy hova kell mennie, akkor elszöktek volna, de örök mentek utánuk. Valószínűleg azért Vádra hajtották, mert itt volt a nagy vágóhíd, a húsfeldolgozó. Mikor hazajött, már hasznavehetetlen volt, öt évre rá meg meghalt. Háború alatt senki nem dolgozott, háború után meg, amikor apám meghalt, az anyukám abban a tejüzemben dolgozott, ami előtte a Babos családé volt. És amikor kicsit rendbejött a helyzet és nagyobbak lettünk, hogy én tudtam vigyázni a kisebbekre, akkor ő elment az **Aranyosi kőbányába** kubikosnak dolgozni. Murvakőbánya volt, furikolta a ledarált követ. [Aranyos-völgyben működő Murga andezit-kőbánya, 1962-ben bezárják (Homonnay 1995:103).]

Hogy bírta a megpróbáltatásokat az édesanyád?

Hát kétszer lett a család vesztes, egyszer a németek miatt, hogy apám meghalt, másodszor a kommunisták miatt, hogy a testvéreimet elvitték a börtönbe és cukorbeteg lett... a kínzástól... mert hát megkínózták. **1956-ban ott volt, amikor a szobrot** ledöntötték, valaki lefényképezte, ráfogták, hogy ő is döntötte, pedig ő csak nézte... aztán jöttek éjszaka és már vitték is... megvasalva, megláncolva, 18 évesen úgy vezették Abaújszántón az állomástól végig a bíróságra... két évet kapott **Baracskán**. [Pásztor Gábor, nagymamám testvére jelen volt 1956. okt. 23-án, mikor ledöntötték a városban álló Sztálin szobrot. Nem vett részt az akcióban, ennek ellenére két évre elítélték. Az ítéletet a Baracscai Országos Büntetés-végrehajtási Intézetben töltötte le.]

Kép 12 Pásztor Zsuzsanna és Pásztor Gábor édesanyjukkal 1951-52 körül. A gyerekek a diósgyőri tanonciskolába jártak (saját kép)

3.2. Interjú Rosenberg Imrével

A Rosenberg Imrével készült interjú a már többször említett *Centropa Alapítvány* honlapjáról származik. Az interjú 2003 májusában készült Bécsben, az interjúer Tanja Eckstein volt. A zárójelben mind a saját megjegyzéseimet, mind a szerkesztő (szerk. megj.) kiegészítéseit feltüntettem. Íme:

Telefonos egyeztetés után találkoztam Rosenberg Imrével, egy igen szimpatikus idősebb úrral, Bécs I. kerületében lévő kereskedelmi cégének irodájában. Feleségének kifejezett akarata ellenére szánta el magát az interjúra, de hamar megértettem, miért ellenezte ennyire a feleség az interjút. Minden kérdésnél, amely Rosenberg úr kiterjedt családjának¹⁶ tagjaira vagy a családi életre vonatkozott, Rosenberg úr csak azt tudta ismételtetni: „Csodálatos, meleg család volt”, aztán elakadt a szava, és elsírta magát. Többször fölajánlottam, hogy szakítsuk félbe az interjút, ám tovább akart mesélni. Nagyon sok információ hiányzik ebből a történetből, ezeket azonban nem tudom pótolni, elértem az interjúkészítés határait.

Rosenberg Imrének valaha nagy, meleg családja volt...

Apai nagyapámat Rosenberg Ábrahám Jehudának hívták, őutána neveztek el engem is Ábrahám Jehudának. Nagyapám 1855-ben született Magyarországon, egy **Vizsoly** [Vizsoly kisközség volt Abaúj-Torna vármegyében (szerk. megj.)] nevű faluban. Vizsoly nincs messze Abaújszántótól, ahol nevelkedtem. A nagyapám talmudtudós volt. Az apai családomban mindenki talmudtudós volt. A nagyapának két fiú és három lánytestvérét ismertem.

Mordeháj nagybácsim is Abaújszántón élt, mint mi, és talmudtudós volt.

Smuel nagybácsim **Szkároson** [Szkáros: kisközség volt Gömör és Kishont vm.-ben, 1910-ben nem egészen 400 főnyi lakossal. Trianont követően Csehszlovákiához került, ma Szlovákiában van (Skerešovo) (szerk. megj.)] élt nagy családja volt, és ő is egy nagy talmudtudós volt.

Nagyapám lánytestvérei, Jenny néni és Jolán néni Vizsolytól nem messze, egy **Vilmány** [Vilmány: kisközség volt Abaúj-Torna vm.-ben, 1910-ben 800, 1920-ban 900 lakossal. (szerk. megj.)] nevű helységben laktak.

Az apai nagymamámat Desberg Sárának hívták, 1861-ben született Abaújszántón. A nagymama nagyon gazdag zsidó családból származott. A szülei földbirtokosok voltak, úgyhogy a lányaiknak jó partit kerestek, tanult fiatalembereket. Örültek egy tanult talmudtudósnak, s az én nagypapám egy nagyon képzett talmudtudós volt. A házasságkötés után a nagymamámmhoz költözött, s került neki foglalkozás is.

A nagyszüleim egy vendéglőt vezettek, az ő idejükben ez egy zsidó foglalkozás volt. A vendéglőt a nagymamám vezette, a nagypapa a tanulással volt elfoglalva. Nagyon korán, ötvennégy éves

¹⁶ Rosenberg Imre családfája a 4. Mellékletben található.

korában halt meg, 1909 körül. Öt fiuk volt: Móric, Lipót, Ferenc, Béla, aztán az apám, Manó és egy lányuk, Gizella.

Móric nagybátyám kereskedő volt, bútörüzlete volt. A feleségét Wasservogel Rózának hívták. **Szlovákiában** [akkor Első Csehszlovák Köztársaság (szerk.megj.)] éltek, Vágújhelyen, és két fiuk volt, Adolf és Imre. Róza néni vágújhelyi volt, és Móric bácsi hozzájuk költözött. Mindketten a bergen belseni koncentrációs táborban haltak meg. Adolf túlélte Szlovákiában, a háború után kivándorolt Izraelbe, és ott halt meg. Imre az cseh kormányzat idején valamilyen magasabb hivatalt töltött be, a háború után pedig Kanadába ment, és ott halt meg.

Lipót bácsi Kepes Piroskát vette feleségül. Lipót bácsinak furnérüzeme volt. Neki több gyereke volt: Klára, Andor, László és Magda. Klára, aki a legnagyobb volt és László Amerikában él, Andor Bécsben, Magda pedig, aki 1944-ben már férjnél volt, Auschwitzban pusztult el. Lipót bácsit és Piroska nénit is Auschwitzban pusztították el.

Ferenc bácsi feleségét Mancinak hívták, nekik egy cipőüzletük volt. Három lányuk volt, de a nevükre már nem emlékszem. Manci nénit és a gyerekeket Auschwitzban pusztították el, Ferenc bácsi túlélte egy munkatáborban, és Bécsben halt meg, 1981. augusztus tizennyolcadikán. Béla nagybátyám elesett az első világháborúban. Gizella néni Frankl úrhoz ment feleségül. Nem volt gyerekük, és mindketten Auschwitzban pusztultak el.

Kép 13 Rosenberg Imre nagybátyja, Rosenberg Ferenc családjával (www.centropa.hu 2012)

Apámat Rosenberg Manónak hívták, 1893-ban született, Abaújszántón. **Középiskolát** [főltehetően polgári iskolát (szerk. megj.)] és talmudiskolát végzett. Béla nagybátyám elesett az első világháborúban, apámnak pedig egy félrekezelte ízületi gyulladásból lett egy szívbillentyű-betegsége, és ez vezetett a korai halálához. Amikor 1937-ben meghalt, csak negyvennégy éves

volt.

Kép 14 Rosenberg Imre apja és nagybátyja mint első világháborús katonák (www.centropa.hu 2012)

A nagymamám 1933-ban halt meg Abaújszántón, hetvenkét éves korában. Abaújszántón egy nagy zsidó temető van, az összes rokonom ott nyugszik, úgyhogy a temetőt rendben tartatom. Valaha egy nagy zsidó közösség volt Abaújszántón, most legalább a temető rendben van úgy-ahogy.

Az anyai nagyapámat Fried Miklósnak hívták. Nem tudom, hol született. Tudom, hogy volt egy nővére, de nem ismertem. A nagymamám lánykori neve Schwartz volt. Az egész életét **Csenyétén** [Csetenye: kisközség volt Abaúj-Torna vm.-ben, 1910-ben 500, 1920-ban nem egészen 600 főnyi lakossal. (szerk. megj.)] élte le. Nagyon vallásos volt, mindnyájan nagyon vallásosak voltak. A nagymamám testvéreiről nem tudok semmit.

Az anyai családom is nagyon vallásos volt, vallásos volt ott is mindenki, de nem voltak olyan tanultak, mint az apai családom, egyszerű emberek voltak, de mindenki vallásos volt. A nagyszüleim Csenyétén éltek, ami egy kis falu, húsz kilométerre Abaújszántótól. Volt ott egy szatócsboltjuk, ahol az ember az élelmiszertől a petróleumig mindent megvehetett. A nagyapám gazdálkodott is, volt szántója, és sok birkája és marhája volt. Csenyétén mindössze két zsidó

család élt, és szombatonként hat faluból jöttek össze a zsidók imádkozni, hogy ki legyen a **minján, a tíz tizenhárom évesnél idősebb férfi**. [bizonyos vallásos szertartásokat csak így, gyülekezetben szabad elvégezni]

[...]

Az anyámat Fried Ilonának hívták, ő volt a legnagyobb a testvérek között, Csenyétén született 1900-ban. Miután összeházasodott apámmal 1920-ban, anyám Abaújszántóra költözött. Az [anyai] nagyszüleimet Auschwitzban pusztították el. Anyám nagyon vallásos volt, kóser háztartást vezetett, minden szombatot és minden zsidó ünnepet megtartottunk. Anyámat is Auschwitzban ölték meg. Abaújszántón a szüleimnek először egy vendéglője volt, aztán egy bor- és szesznagykereskedésük.

Én, Imre, zsidó nevemen Rosenberg Ábrahám Jehuda 1921. február tizedikén születtem Abaújszántón. Két húgom volt, Éva és Judit. Éva 1925-ben, Judit 1931-ben született, szintén Abaújszántón. Nagyon jó családban nőttünk fel, mindkét oldalról sok szeretetet kaptunk. **Már négyéves koromtól jártam a héderbe, tanultam írni és olvasni héberül.** [héder szó jelentése iskola] A zsidó kislányok már négyéves korukban kezdik az iskolát. Amikor hat éves lettem, beíratottak az elemi iskolába, majd tizennégy éves koromig polgári iskolába jártam. Azután a talmudiskolában tanultam.

Kép 15 Rosenberg Imre és húga, Éva apjuk szesznagykereskedésében (www.centropa.hu 2012)

Minden reggel **tfilint légoztam** és imádkoztam, és így teszek a mai napig is. [tefillin (héber) imaszíjat jelent, szíjjakkal ellátott két bőrtok, melyekben pergamentekercsek vannak bibliai szöveggel (<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/0895.html> 2012).]

Nekem egy csodálatos, meleg családom volt, én voltam a nagymamám kedvence, mivel a többi unoka **Szlovákiában** [Csehszlovákia (szerk.megj.)] élt, Abaújszántón pedig én voltam az első unokájuk. A szüleim és a nagyszüleim nagyon jól kijöttek egymással. Közvetlen szomszédok voltunk, az apám üzlete pedig a[z apai] nagyszüleim házában volt.

Abaújszántón rengeteg barátom volt, hiszen ott egy nagy zsidó közösség volt, kétszáz zsidó család. Mindenki barát volt, barát és ellenség, az ember verekedett és kibékült, már ahogyan a gyerekek szokták. Sok csetepaté volt, de akkoriban már naponta voltak villongások a zsidók és nem zsidók között is. A [nem zsidók] azt mondták: „Megöltétek Jézust” meg ilyesmiket, mi meg verekedtünk, de nem volt ebben semmi fenyegető, mindnyájan gyerekek voltunk. Anyámnak mindig volt otthon segítsége, aki segített anyám felügyelete mellett a főzésben is. Anyám mindig felügyelt a főzésnél.

Körülbelül ötezer ember élt Abaújszántón, és közülük olyan **hétsházán** [Érdekes, hogy a Magyar Zsidó Lexikon szerint az abaújszántói hitközség „1927-ben a hozzátartozó kerülettel együtt 200 tagot számlált”. Nem tudjuk azonban, hogy benne vannak-e ebben a számban a gyerekek is, vagy - és ez a valószínű - csak a hitközségi adót fizetők száma volt-e kétszáz fő. (szerk.megj.)] voltak akkoriban zsidók. Apám volt a hitközség elnöke, ő nagy tiszteletnek örvendett, és tanult volt. A kétszáz zsidó család közül sokkal voltunk baráti viszonyban.

Az üzletek többsége a zsidóké volt, textilüzletek, cipőboltok, és volt **még egy bor- és szesznagykereskedő** [A Hommonnay könyv és nagynéném interjúja alapján is számos bor- és szesznagykereskedő család élt Abaújszántón.] család is rajtunk kívül.

A századforduló idején volt valamiféle mozgás az oktatásügyben, és mivel Abaújszántó egy katolikus község volt, a község lakosságának nagy része katolikus volt, de volt sok protestáns és zsidó is, úgyhogy **a felekezeteknek egy közös iskolája lett, amely fölött megegyeztek.** [1901-től] A gyerekek a községi iskolába jártak, minden héten volt hitoktatás, két vagy talán három óra. A zsidó gyerekeknek azonban több hittanórájuk volt, nekünk minden délelőtt vagy délután vagy vasárnap volt tanítás a héderben. A cionizmus már létezett, már beszéltünk arról, hogy **Izraelbe kellene menni** [Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920-1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. (szerk.megj.)] ez egy mozgalom volt, a szüleimet vonzotta Izrael. De mire ez a mozgalom közelebb került hozzánk, az már nem sokkal a háború előtt volt. Abaújszántón tagja voltam a **Mizrachi mozgalomnak**, itt voltak a vallásosak. [Azoknak a cionistáknak a különszervezete, akik szigorúan ragaszkodnak a Tóra tanaihoz és a hagyományokhoz (<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/szocikk/13384.htm> 2012).]

Éppen egy másik iskolába akartam menni, amikor 1937-ben meghalt az apám. Tizenhat éves voltam, és mivel én voltam a legidősebb fiú, nekem kellett a családfenntartónak lennem. Volt néhány alkalmazottunk, én fejlesztettem tovább az üzletet, vesződtem vele, és elég sikeresen vezettem.

Akkoriban a külföld nagyon-nagyon messze volt, azok nagyon más idők voltak, akkoriban az ember nem tudott olyan egyszerűen kimenni, mint ma. Először is senkinek nem volt útlevele, talán kapott volna az ember, de nem volt, mert nem volt olyan egyszerű külföldre utazni. 1933-tól, ill. Abaújszántón 1940-től kezdtem fölkészíteni a fiatalságot a palesztinai kivándorlásra. A talmudiskolában berendeztem egy földművesiskolát, és az iskola tanulói a nap felét töltötték gyakorlással a gazdaságban, amit én szerveztem. De kimenni ekkoriban már nem volt többé lehetséges.

Volt egy nagybácsim, Joe, Amerikában, ő volt a reménységünk, de már nem lehetett, és később, ahogy a helyzet egyre rosszabbodott, többé már egyáltalán nem lehetett [kimenni]. Azt mondtuk, elmegyünk Palesztinába, és ezért tanultunk sok mindent a mezőgazdaságról, és én szerveztem az egészet. A tanítóm mondott nekem egy Talmud-idézetet: „Először tanulnod kell, azután taníthatsz.”

1940-ben elvették az iparigazolványunkat, úgyhogy többé nem tudtam vinni az üzletet. [Az 1939. évi IV. tc. 14. § szerint: Ipar gyakorlására zsidónak iparigazolványt, illetőleg iparendélyt mindaddig nem lehet kiállítani, amíg az illető községben a zsidóknak kiadott iparigazolványok és iparendélyek együttes száma a községben fennálló összes iparigazolványok és iparendélyek számának hat százaléka alá nem csökken. A kereskedelem- és közlekedésügyi, illetőleg az iparügyi miniszter közérdekből kivételt tehet. Foglalkozást közvetítő irodára, továbbá hitelhírszolgálatra és hiteltudósításra zsidó iparendélyt nem kaphat. Foglalkozást közvetítő irodára a jelen törvény hatályba lépése előtt zsidónak adott iparendély az 1940. évi december hó 31. napján megszűnik (Karsai 2012).] De azért tovább dolgoztam, és amíg be nem kellett vonulnom munkaszolgálatra 1944-ben, anyám és a két testvérem elég jól el volt látva. Ez a gondoskodás azonban nem sokat segített rajtuk, minthogy a nácik Auschwitzba hurcolták őket.

1944-ben anyámat és a két húgomat egy **Kassa melletti táborba** [Máshol azt mondja, hogy Abaújszántóról Vágújhelyre vitték őket, és egy pár napig itt voltak egy családnál. (szerk. megj.)] vitték, ekkor megjelentek már a szomszédok, akik korábban még barátok voltak, a csendőrökkel, hogy megnézzék, mit lehet elvinni. A zsidók és a nem zsidók közötti kapcsolatok

eddigre rettenetesen megromlottak. Antiszemitizmus errefelé mindig volt, de nem szenvedtünk tőle.

A németek bevonulása után az abaújszántói zsidókat összeterelték az iskolába. Csak pár percet adtak nekik, hogy valamit összecsomagoljanak, az egész borzasztó volt. Ekkor én már nem voltam ott, én már munkaszolgálatban voltam Kassa mellett, de anyám megírta. Egy napot töltöttek Abaújszántón bezárva az iskolába, másnap pedig elvitték őket Kassára. Ott először zsidó családoknál kaptak menedéket.

Sikerült a munkaszolgálatban beteget jelentenem, bár nem voltam beteg, és engedélyt szereztem, hogy beutazzak Kassára, a kórházba. Azért mentem, hogy még egyszer lássam a családomat. Anyám megküldte nekem a címüket, de mire odaértem, már nem voltak ott. Azt mondták, hogy előző nap elvitték őket a téglagyárba. Oda nem lehetett bemenni, de megtudtam, hogy valaki minden este visz be kenyeret. Este fölkerestem ezt az embert, nagyon óvatosnak kellett lennem, mert a kórházba szóló útiparancssal voltam úton, és a sárga karszalagról, amit az egyenruhámon viseltem, látni lehetett, hogy zsidó vagyok. Megtudtam, hol lakik, de nem nyitott ajtót. Akkor bekopogtam az ablakon. Odajött egy lány, valami olyan rémülettel a szemében, amit életemben nem láttam még. Bekopogtam, odajött, de ezt a rettegést a lány szemében soha nem fogom elfelejteni. Sikerült kapnom egy zsák kenyeret, és az emberrel együtt be tudtam menni a táborba. Megtaláltam anyámat és a két húgomat, a rabbimat és az egész zsidó közösséget, mindnyájan ott voltak. Kétségbeesetten próbálkoztam a zsidó tanácsnál, hogy csinálni tudjak valamit a családommal. A munkaszolgálatban voltak olyan barátaim, akik Kassaiak voltak, és némelyikük apja benne volt a zsidó tanácsban, Kassán azonban nem voltak ismerőseim, úgyhogy anyámat és a húgaimat nem tudtam kihozni. Jelentkeztem a kórházban, ahonnan másnap persze kidobtak, mivel én egyáltalán nem voltam beteg. Megpróbáltam megint bejutni a téglagyárba, de már nem lehetett, olyan hermetikusan lezárták, hogy oda már nem lehetett bejutni. Visszamentem a munkaszolgálatba, nekünk, ellentétben a téglagyári körülményekkel, még egészen jól ment.

A háború után visszamentem Abaújszántóra, és vártam a családomat. Éva húgom visszajött, ő ma is él Izraelben, négy évvel fiatalabb, mint én. Anyám, nagynéném és nagybátyáim, az unokatestvéreim és a kishúgom, Judit, aki tíz évvel volt fiatalabb, mint én, Auschwitzban maradt. Mivel más nem jött meg, Évával Budapestre mentünk, ahol Éva 1945-ben hozzáment egy Eichler Lajos nevű kereskedőhöz, 1948-ban pedig mindnyájan áttelepültünk Bécsbe.

<http://www.centropa.hu/index.php?nID=30&x=PXVuZGVmaW5lZDsgc2VhcmNoVHlwZT1Ca>

3.3. Összefoglalás

Mindkét interjú részletei nagyon jól kiegészítik és színesebbé teszik az előző fejezetekben leírt helytörténeti információkat. Az interjúk általában hagyományörző zsidó családokról beszélnek, melyek megtartották ünnepeiket, és a hétköznapi vallásos előírásokat is. Mindkét interjúalany a zsidó iparos és kereskedő réteget emeli ki, elég megnéznünk a Rosenberg Imrével készült interjút, ahol felsorolja felmenői foglalkozását: vendéglős, bútörüzlet tulajdonos, funérüzem tulajdonos, cipőüzlet tulajdonos, szatócs (kivételt képeznek a talmudtudósok). A II. világháborús eseményeknél nagynéném 1944 őszére emlékszik vissza, Rosenberger Imre nem mond pontos dátumot, az írott történelmi források pedig április 17-18-ra datálják az abaújszántói zsidó lakosság elhurcolását. Valószínűleg nagynéném az időjárási körülmények miatt, vagy a nyilas rémtettek miatt – melyek ősszel kezdődtek – emlékszik 1944 őszére. A további részletekre nagyjából hasonlóan emlékeznek.

Érdekes különbség az interjúkban az antiszemitizmus érzékelése. Nagynéném úgy emlékszik vissza, hogy békében éltek, Rosenberger már említést tesz az antiszemita felszólalásokról. Valószínűleg nagyban befolyásolja az érzékelést a két interjúalany különböző vallási háttere.

4. Zárszó

A narrátorok a saját „szemüvegükön” át látják a világot, így nem megkérdőjelezhető történeteik igazsága, valóságtartalma. Nem kérhetjük számon rajtuk, ha nem emlékeznek percre pontosan 60-70 évvel ezelőtti eseményekre. S azt sem róhatjuk fel nekik, ha nem egyformán ítélnék meg valamit, vagy esetenként nem egyforma a véleményük a múltból. Két eltérő családból származó ember interjúja és a történészek által feltárt történelem azonban jól kiegészíti egymást ahhoz, hogy egy színes, emberi sorsokkal és anekdotákkal teli múlt táruljon fel előttünk.

Az interjúkészítés közben rájöttem, milyen nehéz megszabni a korszakhatárokat, mivel az én esetemben egy befejezhetetlen történetről van szó. A beszélgetés során kiderült, hogy az emlékek egyre élesebbek lesznek, egyre több mellékszál sejlik fel a múltból, s az anekdoták sora is csak egyre nő. Remélem, hogy dolgozatom olvasója legalább annyi örömét leli majd munkámban, mint amennyit nekem szerzett a kutatás és az interjúkészítés során.

Felhasznált irodalom

- Bartha Ákos-Szilágyi Zsolt: Történelmi tapasztalat mint mentális valóság. A történelemoktatás és a történetírás néhány kérdése a személyes történelem tükrében. *Forrás*. 2011. 43:7-8, 225-242.
- Bartlett, Frederic Charles: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest, 1985.
- Braham, Radolph L.: *A magyar holocaust 1-2*. Budapest, 1988.
- Csíki Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon*. Budapest, 1999.
- Csíki Tamás: Holokauszt, emlékezet, identitás. *Kommentár*. 2008. 3. 4-13.
- Don, Jehuda: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19-20. században. Tanulmányok*. Budapest, 2006.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1926-1945*. Budapest, 1992.
- Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000.
- Gyáni Gábor-Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2006.
- Gyarmati Gyöngyi: Az oral history kézikönyve. *Múltunk*. 2005. 50:4, 196-200.
- Hahn István: *Zsidó ünnepek és népszokások*. Budapest, 1995.
- Héra Gábor-Ligeti György: *Módszertan a társadalmi jelenségek kutatására*. Budapest, 2004.
- Homonnay István: *Szántó nekem a világ közepe. Fejezetek Abaújszántó múltjából*. Abaújszántó, 1995.
- Horváth Sándor: Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem. *Forrás*. 2011. 43:7-8, 21-38.
- Karsai László: *Holokauszt*. Budapest, 2001.
- Karsai László: *A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944*. In: www.hdke.hu 2012
- Kőrössy Zoltán: *Csendőr élet. Jegenyés Pál leveleiből összeállította v. ifj. Kőrössy Zoltán*. In: www.csendor.com 2012
- Kovács Éva: A narratív módszertanok politikája. *Forrás*. 2011. 43:7-8, 3-20.
- Kovács Mónika (Szerk.): *Holokausztoktatás és autonómia*. Budapest, 2001.

- Kövér György: Írott orális történelem. *Forrás*. 2011. 43:7-8, 176-191.
- Lénárt András: „Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon. *Aetas*. 2007. 22:2, 5-30.
- Molnár Adrienn-Körösi Zsuzsanna-Keller Márkus: Személyes történelem. *Aetas*. 2007. 22:2, 224-226.
- Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914-1945)*. Debrecen, 1998.
- Rákos Imre-Szita Szabolcs-Verő Gábor (Szerk.): *Mondjátok el, mi történt! A magyarországi holokausztról*. Budapest, 2004.
- Ravasz István: *A zsidóság és csendőrség, 1944*. In: www.csendor.com 2012
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2001.
- Sági Norberta-Rigó Róbert: Az oral history lehetőségei az oktatásban. *Forrás*. 2011. 43:7-8, 243-256.
- Szász Stessel, Zavada: *Wine and thorns in Tokay valley: Jewish life in Hungary: the history of Abaújszántó*. USA, 1995.
- Tóth Eszter Zsófia: Munkásság és oral history. *Múltunk*. 2005. 50:4, 78-99.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001.

<http://dornsife.usc.edu/vhi/hungarian/> [2012.03.18.]

<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/0714.html> [2012.03.18.]

<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/0873.html> [2012.03.18.]

<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/0892.html> [2012.03.18.]

<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/0895.html> [2012.03.18.]

<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/szocikk/10003.htm> [2012.03.18.]

<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/szocikk/13384.htm> [2012.03.18.]

<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/szocikk/14255.htm> [2012.03.18.]

<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/szocikk/14792.htm> [2012.03.18.]

www.abaujszanto.hu [2012.03.20.]

www.centropa.hu/?nID=16 [2012.03.18.]

www.centropa.hu/index.php?nID=30&x=PXVuZGVmaW5lZDsgc2VhcmNoVHlwZT1CaW9EZXRhaWw7IHNIYXJjaFZhbmHVlPTlXNDsgc2VhcmNoU2tpcD0w [2012.03.18.]

www.centropa.hu [2012.03.18.]

www.csendor.com [2012.03.18.]

www.emlekezem.hu [2012.03.18.]

www.magyarzsido.hu/index.php?option=com_catalogue&view=detail&id=4&Itemid=20
[2012.03.20.]

www.vigbor.hu [2012.03.20.]

Képjegyzék

Kép 1 Abaújszántói általános iskola 8. évfolyamos osztálykép a tanári karral (1949/50). Balról a második Homonnay István osztályfőnök	11
Kép 2 abaújszántói zsinagóga	13
Kép 3 Emléktábla az abaújszántói zsidó temetőben	14
Kép 4 Zimmermann Lipót és Fiai bornagytermelők Tokaji Aszúja 1934-ből és Tokaji essenciája 1880-ból	16
Kép 5 Flegmann S.V. És Fia bornagytermelők Tokaji Aszúja 1924-ből.....	16
Kép 6 A magyarországi vidéki zsidóság gettósítása és deportálása	19
Kép 7 „Szegény jogon bélyes mentes”. Nagynéném, Pásztor Zsuzsanna születési bizonyítványa	20
Kép 8 Pásztor Zsuzsanna koszorúslányként keresztanya, Taksári Erzsébet esküvőjén 1940 körül	21
Kép 9 Pásztor Zsuzsanna (balról a második) óvodai táncos előadása 1940-41 körül.....	25
Kép 10 Páros kép Pásztor Zsuzsanna óvodai előadásáról.....	26
Kép 11 Nagymamám Pásztor Rozália és nagynéném édesanyjukkal. A kép 1950-ben készült, mikor úttörők voltak.....	29
Kép 12 Pásztor Zsuzsanna és Pásztor Gábor édesanyjukkal 1951-52 körül. A gyerekek a diósgyőri tanonciskolába jártak.....	30
Kép 13 Rosenberg Imre nagybátyja, Rosenberg Ferenc családjával	32
Kép 14 Rosenberg Imre apja és nagybátyja mint első világháborús katonák	33
Kép 15 Rosenberg Imre és húga, Éva apjuk szesznagykereskedésében	34

Melléklet 1.

Módszertani vázlat Oral History interjúk készítéséhez

OKTATÓKNAK, DIÁKOKNAK KÖZÖS HASZNÁLATRA

A Zachor Alapítvány megbízásából készítette: Gyárfás Katalin

1. Felkészülés lépései

a) téma, cél meghatározása

b) interjúalany(ok) kiválasztása

kiválasztás szempontjai:

- téma ismerete
- beszélőkedv és képesség

utána interjúalannal

- időpont, helyszín egyeztetése
- téma megbeszélése röviden
- fotók, dokumentumok előkészítésének kérése

c) interjúzó team megszervezése – feladatok elosztása

- kérdezők, „technikusok”, fotózók, stb.(max. 4 fő)

d) technikai felkészülés

- eszközök használatának megtanulása
(diktafon, magnó, mikrofon, fényképezőgép, kamera, stb.)
- a felszerelés működésének ellenőrzése, hangpróba
(elem, akkumulátor, kazetták, mikrofon, világítás, stb.)

e) kérdéssor összeállítása (diákok oktatóval közösen)

előtte:

- tájékozódás a témáról
- tájékozódás az interjúalanyról
- tájékozódás a történelmi korról

kérdések témái:

- személyes adatokra vonatkozó kérdések (név, születési adatok)
- szülők neve és származási helye, foglalkozása
- gyermekkor

Hol? (település, épület, lakás, környék)

Kik laktak ott?

Nagyszülők? Mikortól él ott a család?

Szűkebb és tágabb családi kör (testvérek, unokatestvérek, stb.)

Közösségek a településen és kapcsolatuk egymással

Zsidók – zsinagóga, rabbi, kántor, iskola, tanító

Óvoda, iskola, tanárok, órák, nyári-téli szünetek

Ünnepek – hétköznapiak

(értelmes sorba venni a zsidó ünnepeket)

Étkezések – kedvenc ételek

Játékok, játszótársak

Olvasmányok

Felnőtt világot milyennek látta – pl. miről beszélgettek a felnőttek?

Gondok, örömek.

- ifjúság

Továbbtanulás (milyen iskolákban?)

Barátok, barátnők, társaságok

Kötődés a zsidó közösséghez

Szabadidő, nyári-téli szünetek

1930 – 1944

Szülők és a felnőtt családtagok élete

(zsidó törvények, háború, munkaszolgálat, stb.)

Változások az iskolában, a családban, a barátok közt

1944. március 19.

1944. március – 1945. május

1945 - 1948

- felnőttkor

Tanulás befejezése, végzettség, foglalkozás

Munka kezdete (milyen munkahelyen?)

Barátságok, szerelmek

Házasság (esküvő), család, gyerekek

Lakhelyek

Munkahelyek

Politika – 1956

Zsidó közösség, Izrael

- jelen

Család

Tevékenységek - hétköznapiak, különleges események, ünnepek

Baráti kapcsolatok

Kapcsolat a zsidó közösséggel

Gondok, örömök

Üzenet a jövőnek

2. Interjú előtti napon

- a) emlékeztető telefon az interjúalanynak
- b) kérdezők memorizálják a kérdéseket

3. Elindulás előtt

- a) technikai felszerelés ellenőrzése („minden megvan, ami kell?”)
- b) kérdések listája (kérdezők megbeszélik, ki kezdi a kérdezést és kb. ki mit kérdez majd)
- c) kis figyelmesség (pl. egy szál virág) az interjúalanynak

4. Interjúzás

Amire figyelni kell:

a) közvetlen előtte

- pontosan érkezés
- bemutatkozás
- a lehető legrövidebb ideig tartson a berendezkedés
- kérdések listája, jegyzetfüzet, toll, víz, zsebkendő valahol kéznél
- technikai felszerelés működésének ellenőrzése hangpróbával (KÖTELEZŐ!)

b) interjúkészítés közben

11. az egész interjúkészítés alatt FIGYELNI kell az interjúalanyra (végig szemkontaktus), hogy kifejezzük, hogy fontos és érdekel bennünket, amit mesél – ez bátorítja az interjúalanyt, örömmel fog mesélni és eszébe juthatnak olyan részletek is, melyekről esetleg épp akkor mesél először
12. a kérdés feltevése után figyelni kell a válaszra (azért is, mert ez határozhatja meg a következő kérdést)
13. mindenkinek figyelni kell, de a (két) kérdezőnek a legjobban
14. természetes, közvetlen – de ugyanakkor udvarias – hangon folyik a beszélgetés
15. hangosan, jól érthetően és lehetőleg röviden kell feltenni a kérdést
16. alkalmazkodni kell az interjúalanyhoz – van, aki kérdések nélkül is szívesen beszél, szinte elég csak egyetlen kérdést feltenni, ami előhívja az emlékeket és egyszerre több kérdésre is választ kapunk
17. de van, akinek több kérdést kell feltenni
18. meg kell próbálni minél részletesebb választ kapni a kérdésekre – rá lehet kérdezni egészen apró részletekre is
19. ha a válaszból valami nem érthető, kérjünk részletesebb magyarázatot
20. ha azt vesszük észre, hogy az interjúalany valamiről nem akar beszélni, ne erőltessük

21. életinterjúnál általában időrendi sorrendben haladunk – ha az interjúalany ettől eltér, nem kell rögtön közbevágni. Miután elmondta történetét, pl. a „most térjünk vissza ...” fordulatot használva visszaterelhető a beszélgetés az időrendhez
22. nem szabad belevágni az interjúalany elbeszélésébe, még akkor se, ha úgy tűnik, nem a kérdésre válaszol – várjuk meg, míg befejezi történetét és újra fel lehet tenni a kérdést
23. a kérdések listáját csak „véssz helyzetben” használjuk interjúzás közben
24. ne felejtsük el időnként ellenőrizni, hogy jól működnek-e az eszközök (pl. cserélni kell-e kazettát, elemet, akkumulátort, stb.)

c) beszélgetés a fotókról, dokumentumokról

- ez is az interjú része, csak most a fotók, dokumentumok alapján indul a beszélgetés, kérdezés (ugyanúgy kell kérdezni és odafigyelni, mint az előbb)
- minden **fotónál** fontos megtudni
 - kik vannak a képen?
 - hol és mikor készült a fotó?
 - ki készítette a fotót?
 - kik őrizték a fotót mostanáig?
- minden **dokumentumnál** fontos megtudni
 - milyen célból készült?
 - hol és mikor?
 - kinek készült?
 - kik őrizték meg mostanáig?

Fontos: ugyanabban a sorrendben kell fényképet vagy másolatot készíteni a fotókról, dokumentumokról, amilyen sorrendben az interjúalany beszél róluk. Egy papírra fel is lehet sorrendben írni a képek, dokumentumok címét, – hogy később azonosítani lehessen.

d) interjúkészítés végén

- az interjú befejezése előtt, gondoljuk végig, hogy mindent megkérdeztünk-e, amire a témával kapcsolatban választ akarunk kapni
- meg kell köszönni az interjút

e) interjúkészítés után

- ellenőrizni kell, hogy minden eszközt kikapcsoltunk-e
- a kazettákra fel kell írni az interjúalany nevét, az interjú időpontját

5. Mielőtt elbúcsúzunk...

- a) lakásban mindent eredeti helyére vissza kell tenni
- b) felszerelést ellenőrizni kell (minden megvan?)
- c) köszönet, búcsú

6. Interjú utáni napon

Valamilyen módon – pl. telefon, levél – adjunk visszajelzést interjúalanyunknak, akinek az interjú adása minden bizonnyal felkavaró és jelentős esemény volt.

A projektet az L.A. Pincus Fund for Jewish Education in the Diaspora támogatja

Melléklet 2.

INTERVIEWER GUIDELINE

Interviewer Guidelines © 2007 USC Shoah Foundation Institute; University of Southern California For more information, please visit: <http://www.usc.edu/vhi>
University of Southern California College of Letters, Arts & Sciences

P R E F A C E

Conducting Oral Histories

Each oral history project is unique. Those who initiate an oral history project should take into account its particular objectives and identify the specific knowledge and background needed for conducting interviews. Learning how to conduct an oral history interview takes time and practice. Although this is not an instructional guide, it is a detailed description of procedures for conducting videotaped interviews. We hope that it will be useful to anyone engaged in an oral history project.

About the USC Shoah Foundation Institute

The USC Shoah Foundation Institute, with nearly 52,000 videotaped testimonies from Holocaust survivors and other witnesses, is the largest visual history archive in the world. The mission of the Institute is to overcome prejudice, intolerance, and bigotry and the suffering they cause through the educational use of the Institute's visual history testimonies.

More than 2,000 interviewers in 24 countries were trained by the Shoah Foundation Institute to collect testimonies. These interviewers came from a variety of backgrounds and professions in the fields of education, history, journalism, psychology, and others. Interviewers attended an intensive training session covering history, interviewing methodology, and practical exercises. Ongoing support, training, and guidelines were provided by the Interviewer Resources

Department, which was also responsible for monitoring the quality of the interviews.

With support from leading Holocaust historians and other oral history projects, the Institute developed a methodology for structuring and conducting interviews with Holocaust survivors and other witnesses. Each testimony captures a life history and describes events before, during, and after the war. The information found in this manual was presented to interviewer candidates who attended interviewer training sessions. It provides guidelines for interviewing and describes the Shoah Foundation Institute's policies and procedures.

The Interviewing Process

The interview process comprises four stages:

- The Pre-Interview
- Research and Preparation
- The Interview
- After the Interview

STAGE 1: THE PRE-INTERVIEW

Before the interview, the interviewer conducts a pre-interview. The purpose of the pre-interview includes the following:

- o To meet and establish a rapport with the interviewee
- o To explain the format of the interview
- o To review the logistics of the interview

- o To gather basic facts about the interviewee's life
- o To fill out the Pre-Interview Questionnaire (PIQ)

Making Arrangements for the Pre-Interview

The pre-interview is usually conducted about a week prior to the interview. Interviewers are

encouraged to conduct the pre-interview in person, usually in the interviewee's home. If a face-to-face meeting is not possible, the pre-interview can be conducted by phone. Interviewers should be sensitive about appropriate times to call, and not call on religious holidays, early in the morning, or late in the evening.

Setting the Tone at the Pre-Interview

Establishing trust and a rapport with the interviewee is essential for a successful interview. For interviewers, this relationship begins with the first contact. The interviewer should work to find the right balance between a familiar and a formal approach. A respectful, relaxed, and friendly attitude should be adopted and maintained throughout the relationship with the interviewee.

Dress is an important component of demeanor, and interviewers should dress in conservative, professional, and comfortable attire. Interviewers should be aware of cultural sensitivities pertaining to respectful attire.

Documents for the Pre-Interview

The interviewer brings two documents to the pre-interview: the Pre-Interview Questionnaire (PIQ) and the Release Agreement.

o The Pre-Interview Questionnaire (PIQ)

The Pre-Interview Questionnaire was designed to gather specific biographical information about the interviewee, and to serve as a guide for the interviewer. The information gathered from the PIQ is the interviewer's road map to the interviewee's life story. It provides the interviewer with a general chronology of the interviewee's life, as well as the names of the immediate family, place names where the interviewee grew up, information about education, social, and religious background, etc. The interviewer should fill out the PIQ with the interviewee and also use it to confirm the spellings of names and locations.

The PIQ guides the interviewer's research and preparation for the actual interview. For example,

interviewers research and read about the interviewee's city of birth in order to gain a broad perspective of the historical, political, social, and cultural forces at work in the interviewee's prewar life. This information, in turn, helps to generate specific questions that the interviewer will incorporate into the interview.

Many interviewees are tempted to tell their stories during the pre-interview. Interviewers should ask them to save their stories for the actual on-camera interview.

o The Release Agreement

While the Shoah Foundation Institute does not own the interviewee's life story, it does maintain the copyright to the videotaped interview. As a courtesy, however, the Institute attempts to notify interviewees about the use of their testimonies in educational projects or products.

At the pre-interview, the Release Agreement is given to the interviewee for review. Two original copies of the Release Agreement are signed by the interviewee and by any family member before appearing on camera. The interviewee and the family members, when applicable, keep one copy; the other Release Agreement, the PIQ, and the videotapes are returned to the Los Angeles office.

Conveying the Interview Format and the Procedures

The pre-interview provides the interviewer with an opportunity to inform the interviewee about what to expect when the interview is videotaped. Points that should be discussed include:

The interview encompasses the interviewee's entire life history: prewar experience, war time experience, and postwar experience. The interviewee is asked to think about incidents and stories that he or she wishes to include in the interview.

The interview date and time is confirmed with the interviewee.

The interviewer will arrive with the camera operator (videographer) and the videographer's assistant. Approximately 30 minutes will be needed to set up the equipment and 20 minutes to pack up the equipment.

Interviews are conducted individually, e.g. only one interviewee is videotaped per interview.

The only people who will be allowed in the room during the interview are the interviewee, the interviewer, the camera operator, and the camera assistant.

In order to avoid distractions during the taping, the ringer on the telephone will need to be shut off (with the interviewee's permission).

The Release Agreement will be presented for signature before the interview begins.

- Tape changes will occur every 30 minutes.

Additional questions and clarifications will be asked during the interview when necessary.

Reflective questions will be asked at the end of the interview. These may include questions about a message to future generations.

With the interviewee's permission, family members (if available) will be invited to appear on camera for the last few minutes of the interview.

Personal photographs and/or artifacts, when available, should be considered for inclusion at the end of the interview. These items could include photos of parents, siblings, children, and grandchildren, as well as relevant artifacts such as passports, birth and death certificates, badges, false papers, family heirlooms, or anything the interviewee deems appropriate. Such items are usually discussed during the pre-interview.

Interviewees are advised to avoid wearing all white, solid red, or white and black checks.

- The interviewer fills out the PIQ and the interviewee checks the spelling of proper names and places.

STAGE 2: RESEARCH AND PREPARATION

After completing the pre-interview, the interviewer should have a good sense of the interviewee's general experience. Preparation and research are vital to conducting oral history interviews. There are many factors that should be taken into consideration. Three of the most important ones are understanding the historical context, establishing the profile of the interviewee, and assessing the interviewee's narrative style.

Researching the Historical Context

Understanding the broader historical context is important in conducting interviews with Holocaust survivors and other witnesses. Based on what is learned at the pre-interview, interviewers research countries, cities, camps, ghettos, and other pertinent information. The Institute has developed several topical question documents that reflect specific historical events. If the interview includes topics that require more specialized research, historians work with the interviewer to obtain the necessary information.

Establishing the Profile of the Interviewee

Interviewers familiarize themselves with the interviewee's personal, religious, educational, and socio-economic background. The interviewee's age at the time of the historical event also helps the interviewer understand the interviewee's perspective about his/her experience. A survivor who was eight years old at the outbreak of World War II saw and understood his/her world differently than someone who was 15 or 20 years old.

Interviewers generally follow the chronology of the interviewee's experience, and identify those experiences that are central to the person's life. Holocaust survivors who were adults before 1939, for example, require more focus on the prewar period than survivors who were children during the war.

Preparing Topical Questions

Although the interviews are not scripted, interviewers are trained to prepare appropriate questions

and topics of conversation in advance of the interview.

The interviewee is encouraged to talk about prewar events and personal memories, including family, home life, education, community, religious practices and beliefs, politics, and experiences with anti-Semitism, among other topics.

The interviewee is asked to speak about his or her experiences under German occupation. The range of topics is broad, yet specific to each individual. Some survivors fled before the war began. After the war began, some survivors were in ghettos, camps, or in hiding. Others passed as non-Jews or were in resistance groups. Also, survivors are asked about significant moments: deportations, separation from family, and liberation from the camps. Other witnesses (e.g., liberators, war crimes trials participants, rescuers, and aid providers) are asked questions appropriate to their experiences.

Questions about displaced persons camps, emigration, work and career, marriages, and children are among the topics addressed by interviewers in the postwar section of the interview. Questions concerning faith and meaning, dreams, and messages to future generations (reflective topics) are asked toward the end of the interview.

Each interviewer develops his or her own style. However, the Institute advises that it may not be necessary to bring a long list of questions to the interview. Instead, many interviewers prefer to prepare index cards with topics, key questions, and brief notes that serve as memory aids during the interview.

Assessing the Narrative Style of the Interviewee

Interviewers assess the amount of guidance the interviewee might need to answer questions and adapt the interviewing techniques accordingly. A few examples are outlined in the chart below.

When the interviewee needs	The interviewer should

Little/No Guidance The interviewee is eloquent, forthcoming, focused, and the testimony flows.	listen and follow the interview, ask fewer questions; clarify, follow up, and ask questions based on research.
Some Guidance The interviewee jumps around to different time periods or speaks about general events, rather than first-hand experiences.	guide the interviewee to give eyewitness testimony and maintain the chronology of events.
Strong Guidance The interviewee has difficulty expressing him/herself due to language, health, or emotional condition; there are lapses in memory; interviewee jumps from topic to topic.	interject and ask more specific questions; maintain chronology of events use tape breaks to discuss the progress of the interview with interviewee.

Structuring the Interview

Most interviews in the Shoah Foundation Institute's archive average 2 to 2½ hours but can be longer depending on the experience and memory of the interviewee. Interviewers adapt the amount of time dedicated to each period based on many factors, including the complexity of the story, the interviewee's age during that period, and his/her memory of particular events.

The Institute generally conducts the interview in one visit. However, in rare instances, more than one visit may be required.

Practical Matters

In order for the interviewer and the interviewee to focus on the most important aspect of the experience, the actual interview, the Institute offers the following practical advice to its

interviewers.

- o The night before the interview, call the interviewee to confirm the appointment for the interview.
- o Allow enough travel time to arrive to the interview on time.
 - Try not to schedule any appointments during the few hours following the interview.
- o Get a good night's sleep.

Stage 3: THE INTERVIEW

Interviews require an unobtrusive, sensitive, and polite interviewer. The interviewer's questioning style is critical to a professional and thoughtful interview. The ideal interview consists of open-ended questions that allow the interviewee's testimony to flow.

The Institute has interviewed people from a variety of social and educational backgrounds, who had varying levels of language skills. Interviewers are expected to be attentive to these differences, and to adjust the manner in which they phrase questions. Certain interviewing methods, however, apply to all interviews.

Interview Technique

Interviewers are instructed to avoid a question and answer session. Rather than ask did you, could you, were you questions, interviewers utilize such open-ended phrasing as tell me about, or please describe. The interviewer encourages the interviewee to speak at length in a narrative style, as well as to share his or her reactions to what s/he witnessed.

Interviewers are trained to avoid asking leading questions, as well as multi-sectioned questions. It is much better to ask one question at a time.

Interviewers are encouraged to use questions that clarify, probe, and follow-up in order to elicit more details. Clarifying questions are used to check the spellings, dates, and to establish

timeframes of the events that are described. Probing questions elicit information in greater depth, and are utilized to ask the interviewee to reflect upon events. Follow-up questions encourage the interviewee to elaborate on relevant topics that have been mentioned only briefly in the testimony.

If the interviewee cannot recall a particular fact about his/her experience, or says something historically inaccurate (e.g., an incorrect date or fact), the interviewer should refrain from directly correcting or confronting the interviewee. Instead, interviewers are encouraged to try to verify the correct information gently, by asking a clarifying question, or to probe deeper in order to trigger the memory.

As previously mentioned, demeanor contributes to the success of an interview. Interviewers are trained not to be judgmental or to assume that they know what the interviewee is going to say next.

Interviewers are instructed to avoid audible sounds such as uh huh, umm, right, yes, etc. that are common in everyday conversation. Interviewers should be mindful not to interrupt or talk over the interviewee; silences or pauses are often the most effective ways to elicit information from the interviewee. It also allows the interviewee time to think, reflect, and recall memories.

The interviewer's comments (except for questions) should be kept to a minimum. Nonverbal communication, however, is of utmost importance. Nodding the head, using hand gestures, and maintaining eye contact encourages the interviewee to continue, and shows the interviewee that the interviewer is attentive and engaged.

Occasionally, an interviewee speaks about people or places not documented in the Pre-Interview Questionnaire. Interviewers are instructed to try and jot down these names during the interview, while maintaining eye contact. After the interview is completed, the interviewer should verify the spelling of these names with the interviewee and include this information in the post-interview information section of the PIQ.

Since the videotaped interviews are preserved in their entirety and not edited, videotaping should

continue if an interviewee becomes emotional or needs a moment to collect his or her thoughts. The interviewer should continue to use nonverbal communication rather than attempt to comfort the interviewee verbally. To ensure its integrity, the interview should not be stopped except in case of an emergency or if the interviewee absolutely cannot continue.

Furthermore, if the interviewee becomes very emotional, the interviewer should remain seated and continue to listen, even if there is a long pause and silence. The interviewee should continue to use nonverbal communication and refrain from the urge to use verbal cues to comfort the interviewee, such as It's okay or I understand. The interview can be stopped only if the interviewee insists; the interviewer should not suggest it.

There may be moments in the interview when the interviewee's experiences will make the interviewer uncomfortable and may be extremely difficult to hear. In such situations, the interviewer's natural reaction to the story is acceptable, as long as it is not distracting to the interviewee. It is important for the interviewer to be conscious of his/her own emotions and to focus on the interviewee and the flow of the interview.

In cases where the interviewee wrote poetry, played music, produced art, etc. during the war, the interviewer can encourage the interviewee to share his/her work on camera. The interviewer always asks if the interviewee would like to share it at the conclusion of the interview.

Sometimes the chronology of the story can be disrupted and the story becomes unclear. The interviewer should then ask for clarification by saying, Please correct me if I've misunderstood, but did you say And then you went to or Tell me once again, who is? If appropriate, the interviewer should simply ask for the exact dates.

In cases when the interviewee is struggling and cannot remember a word or the translation of a word, the interviewer should patiently give the interviewee a chance to remember. If the interviewee cannot remember and the interviewer knows the word, s/he should say it.

Working with the Videographer

The Institute has prepared technical guidelines for videography. It specifies the required equipment and outlines the policies and procedures for the videographer.

Coordination between the interviewer, videographer, and videographer's assistant is essential. The videographer and videographer's assistant should meet outside the interview location, usually the interviewee's home, at the scheduled time. They share pertinent information, such as whether the interviewee's family will appear on camera and whether photographs and/or artifacts will be included. The videographer's assistant meets the family outside the interview site so that the interview is not disrupted.

The interviewer and videographer should determine with the interviewee the best place to set up the equipment and conduct the interview. The location should reflect the videographer's specific technical considerations for sound and lighting. The interviewer should sit close to, and at the same height as, the camera lens. This configuration should ensure that the interviewee does not seem to be looking away from the camera.

The videographer is in charge of changing tapes, and the interviewing team decides upon a signal that causes the least disruption to the interview, such as a tap on the interviewer's shoulder two minutes before the end of each tape. (Shoah Foundation Institute interviews were recorded on 30-minute Betacam SP videotapes, the standard format between 1994 and 1999.)

While the videographer sets up the equipment, the interviewer works with the interviewee to organize the photographs, documents, and artifacts in chronological order.

The videographer should be mindful of any potential sound disturbances. With the interviewee's permission, the telephone, noisy appliances, clock chimes, etc. should be shut off. A Please Do Not Disturb sign should be taped to the front door.

Because the interviewer is in close proximity to the microphone, s/he also needs to be aware of the distracting noises caused by rustling papers, jewelry, etc.

Tissues and a glass of water should be placed where they can be reached easily by the

interviewee.

Beginning the Interview

A slate is displayed on camera at the beginning of the interview. The slate includes the following data:

- o Date of interview
- o Interviewee's name
- o Name at birth
- o Interviewer's name

- o City, state or province, and country where the interview is being conducted
- o Language of the interview

The interviewer checks that all names are spelled correctly on the slate before the interview begins. The videographer then films the slate as the interviewer reads it aloud. After the slating, the interviewer briefly appears on camera with the interviewee. The interviewer introduces him/herself, announces the date, introduces the interviewee, and states the location (city, state/province, and country), as well as the language of the interview. After these preliminary statements, the camera is focused on the interviewee for the entire interview; the interviewer remains off-camera.

Interviews begin with the following introductory questions:

- o What is your name (and spelling)?

- o What was your name at birth (and spelling)?
- o Did you have any nicknames as a child?
- o What is your date of birth
- o What is your current age?
- o What is your city (and spelling) and country of birth?

After the questions specified above, the interviewer asks for the name of the interviewee's father, mother (including the maiden name), siblings (and their birth order), as well as the names of people in the household (extended family members, household help, etc.), and grandparents. The professions of the father and mother of the interviewee are also sought from the interviewee.

Tape Changes

Approximately 1-2 minutes before the end of the tape, the videographer alerts the interviewer in a nonverbal manner that a tape change is imminent. This allows time for the interviewee to finish his/her thought. The interviewer then announces the tape break (e.g., We'll stop now and go to the next tape.).

The interviewer should use the tape breaks to give the interviewee encouragement, and to point out topics that may have been omitted and topics that will be covered in the next tape.

At the beginning of each tape, the interviewer should introduce the tape by announcing the interviewee's name and the tape number only (e.g., Interview with Max Smith, tape 2).

Once the tape is rolling, the interviewer reminds the interviewee where s/he left off when the last tape ended: Mr. Smith, you were talking about

Concluding the Interview

The interviewer concludes the testimony by asking the interviewee if there is anything else s/he would like to add that has not been covered in the interview. After the final statement, the interviewer concludes the interview with a simple thank you.

After the camera is shut off, the interviewer verifies the spelling of names and geographic place names that were mentioned during the interview and not included in the Pre-Interview Questionnaire. This information is added to the post-interview information section of the PIQ.

Photographs and Artifacts Segment

The items included in this section of the interview usually consist of memorabilia of prewar family and community life, wartime, hiding, ghetto, immediate postwar, immigration experiences, as well as postwar and contemporary photographs.

After the interview, the videographer films the photographs, documents, artifacts, and/or mementos. Items are usually presented in chronological order. During taping, the items should not be hand held, but placed on a secure board. Each item is filmed individually, while the interviewee describes the item off-camera. Descriptions about how the interviewee obtained the photo or artifact (especially if it is a prewar photo) often generate additional and descriptive detail about the individual's life experiences, possibly not covered in the interview itself.

The interviewer prompts the interviewee to identify each photograph in the following manner:

- o First and last names of persons in the photo
- o Date the photo was taken
- o Place the photo was taken
- o How the photo was obtained (if taken before or during the war)

- o Other information the interviewee would like to share about the item

Family Members Segment

If available and amenable, many interviewees include family members in this final segment of the videotape.

Additional chairs are positioned next to the interviewee for the family members. If there is a large group, the interviewer helps arrange the group, usually with the interviewee (and spouse, when applicable) in the center, surrounded by relatives, much like a family portrait.

The interviewee should introduce each family member by name and relationship.

The family members segment varies from interview to interview. Often, family members make personal statements about being the children of survivors. Relatives sometimes speak about the interviewee and their feelings about his/her giving testimony. In some instances, grandchildren share comments, a poem, or a song honoring the grandparent. Although married couples give separate personal testimonies, they often join in the family segment of each other's interview.

Stage 4: AFTER THE INTERVIEW

After the interview ends, the interviewer remains until the videographer packs the equipment and the interviewee's home is put back in order. Interviewers use the time to thank the interviewee for the interview and to ensure that the Pre-Interview Questionnaire has been properly and fully completed.

The completed PIQ and one copy of the signed Release Agreement are given to the videographer, who is responsible for shipping the paperwork, along with the videotapes, to the Los Angeles office. The interviewee is advised that a copy of his/her videotaped interview will be sent to him/her within a few months.

In order to provide additional support to the interviewee, a list of local psychological resources is offered, should the interviewee wish to talk to a mental health professional about the experience of giving testimony.

Interviewers are instructed to call a day or so after the interview to thank the interviewee for his/her testimony. Many interviewers send a thank-you note as well. Often, strong bonds and long-lasting friendships develop as a result of the experience shared during the interview process.

The interviewing process can also be intense and exhausting for the interviewer. Interviewers are encouraged to take time for themselves after the interview.

Understanding the importance of peer support, the Institute periodically arranged interviewer and videographer gatherings. At these gatherings, interviewers and videographers have not only

exchanged helpful tips, resources and information, but have also shared with one another the thoughts and experiences that resulted from such emotional and responsible work.

For more information about the USC Shoah Foundation Institute, please visit our website at www.usc.edu/vh

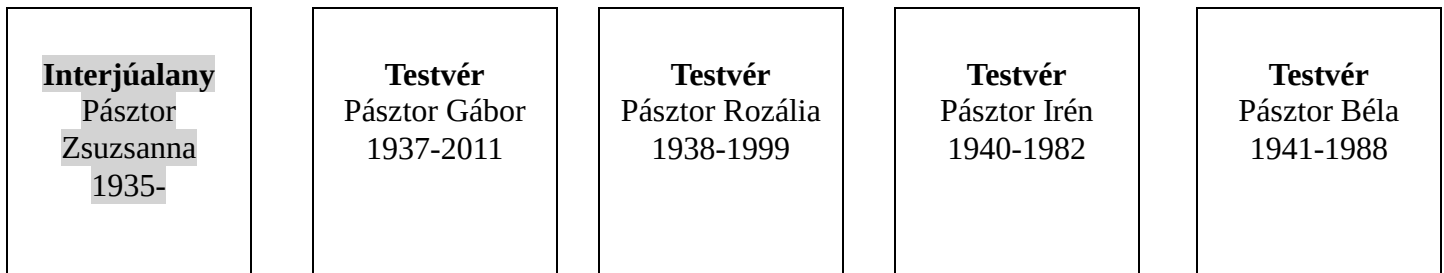
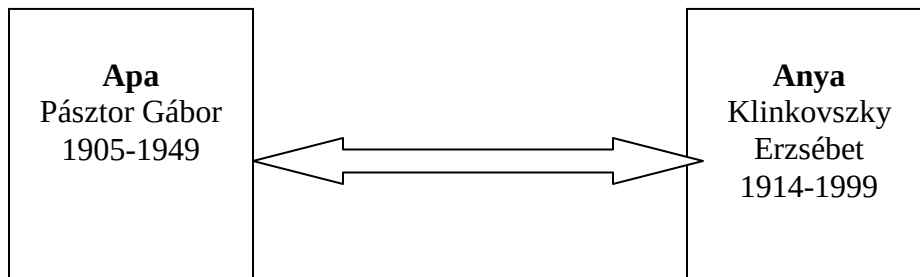
Melléklet 3.

Pásztor Zsuzsanna családfa

Nagyszülők

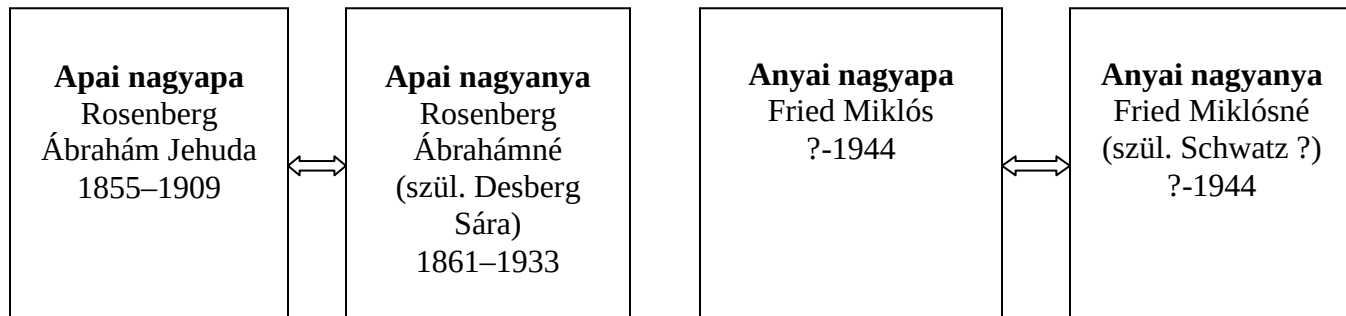
Szülők

Melléklet 4.

Rosenberg Imre családja

Nagyszülők

Szülők

